

השפעת תוצאותיהם של מאורעות 1929 על חיפה ועל יפו/תל-אביב: מבט משווה

ענת קדרון

מאורעות 1929 השפיעו על תהליכי ההיפרדות של החברה היישובית מן החברה הערבית-הפלסטינית שלצדה צמחה. תופעת ההיפרדות ניכרה במיוחד ב'ערים המעורבות' (Mixed City), המונח המנדטורי לערים שחיו בהן אוכלוסייה יהודית לצד אוכלוסייה ערבית. הבריטים הגדירו את ירושלים, יפו, חיפה, צפת וטבריה כערים מעורבות. ב-1946 שונתה הגדרת יפו ל'עיר ערבית'.¹ המסגרת העירונית המשותפת מחייבת מפגש פוליטי, ביורוקרטי וכלכלי, ומזמנת מפגש תרבותי בין האוכלוסיות. מידת שיתוף הפעולה ואופיו, כמו גם דפוסי המגורים השונים וההבדלים התרבותיים בתקופה הנדונה, היו פועל יוצא של נסיבות היסטוריות, שחלקן נבעו מהתפתחויות פוליטיות ברמה הארצית וחלקן נגזרו מן המציאות ברמה המקומית. המישור האחרון יעמוד במרכז עיוננו.

המאמר מתמקד בשתי ערים מעורבות, יפו (וקהילת תל-אביב כחלק ממנה) וחיפה, שיש להן מאפיינים רבים דומים, כפי שיוסבר בהמשך. עם זאת קיים קושי מתודולוגי להפריד בהקשר שייבחן כאן בין קהילת יפו לבין הקהילה העברית של תל-אביב. מאחר שהדגש

* ראשיתו של מאמר זה בהשתלמות פוסט דוקטורט שנעשתה במסגרת האוניברסיטה הפתוחה. אני מבקשת להודות לאוניברסיטה ובמיוחד לפרופ' אביבה חלמיש על עזרתה. כמו כן אני מודה לד"ר משה נאור ולד"ר איתמר רדאי על הארותיהם המועילות.

1 על השימוש הבריטי במונח 'ערים מעורבות' ראו, תמיר גורן, 'לתולדות העלמותה של העיר העתיקה מנוף חיפה, 1951-1948', *אופקים בגיאוגרפיה*, חוב' 40-41 (1994), עמ' 57-82; *Palestine Royal Commission Report*, London 1937, pp. 348-352; *Survey of Palestine*, London 1946, pp. 129-131. תל-אביב קיבלה מעמד אוטונומי ב-1921, אולם הפכה לעירייה עצמאית רק ב-1934. לאורך המאמר אתיחס בנפרד לתל-אביב וליפו רק במקומות בהם הפרדה זו היא רלוונטית. במקומות בהם צוינה רק יפו היא כוללת את תל-אביב.

במאמר הוא על ההתמודדות האזרחית המאורגנת, ומאחר שמרבית העיסוק המוסדי ביהודים שהתגוררו ביפו נוהל בתל-אביב, תוצג גישתו של הממסד התל-אביבי. היעלמותו של ארכיון עיריית יפו הותירה חלל מחקרי משמעותי. תקריות הדמים שאירעו בשתי הערים הללו ייוותרו ברקע,² שכן כוונתי לשפוך אור על התמודדות האוכלוסייה האזרחית וההנהגה העברית עמן, בניסיון לעמוד על הדומה והשונה באופן פעולתן ולנתח את הגורמים לכך. לשתי הערים היו מאפיינים דומים רבים: שתיהן היו ערי נמל שהתפתחו באופן מואץ מראשית המאה העשרים ואוכלוסייתן גדלה כתוצאה מהגירה, שתיהן לא היו מזהות באופן סימבולי כערים קדושות ולכן לא שימשו מוקד לסכסוך דתי, אלא בלט בהן הממד המודרני והלאומי. אולם מבחינת התפתחות החברה היישובית העירונית, ייצגו יפו וחיפה שני מודלים שונים. הקהילה העברית³ של יפו בנתה עצמה בנפרד מהעיר הערבית והקימה את העיר העברית הראשונה, תל-אביב; בחיפה נבנתה הקהילה העברית, אמנם במידה רבה מאוד של נבדלות גאוגרפית, תרבותית וכלכלית בתוך העיר המעורבת וכחלק ממנה.

בקיץ 1929 כבר הייתה תל-אביב מרחב עירוני נפרד הצמוד ליפו וניהלה מערכת יחסים מורכבת עם העיר ועם תושביה הערבים והיהודים. למאורעות 1929 הייתה השפעה על אופי ההיפרדות של תל-אביב מיפו אך לא על ההחלטה להיפרדות, שכן כבר מ-1921 קיבלה השכונה מעמד נפרד בתוך עיריית יפו. בעוד מנהיגיה של תל-אביב השקיעו מאמצים בחיזוק תדמיתה של העיר כמובילת היישוב העברי והדגישו את 'ערביותה' של יפו, בחיפה נבחנה היכולת לקיים מסגרת מוניציפלית משותפת.⁴ בשתי הערים ניכר רצון למינוף האירועים לשם העמקת ה'עבריות' כתרבות היהודית המועדפת – פעולה תדמיתית שכוונה במיוחד ליישוב היהודי, בעיקר הוותיק. משאבים ומאמצים רבים הושקעו בכיסוס ההנהגה הלאומית החדשה בנוף העירוני הארצישראלי ותחושת השייכות הקהילתית הלאומית על פני השייכות הדתית או העדתית. ועד הקהילה ריכזו פעילות של מוסדות דוגמת מוסדות הרווחה והדת, ותמך בפעולות תרבות דוגמת שיעורי ערב לעברית או כמת השבת. בחיפה התנה ועד הקהילה את תמיכתו במוסדות תרבות בהצגת תוכן 'עברי'. הבריטים אפשרו מהלכים אלה ואף עודדו אותם באמצעות חוקת הקהילות שפורסמה בראשית 1928, אשר קבעה כי בכל

2 לתיאור המאורעות ראו, יעקב גולדשטיין, 'מאורעות תרפ"ט בחיפה', בתוך: מרדכי נאור ויוסי בן-אריצי (עורכים), **חיפה בהתפתחותה, 1918-1948** (עידן, חוב' 12), ירושלים 1989 (להלן: נאור ובן-אריצי [עורכים], חיפה בהתפתחותה), עמ' 171-183; הלל כהן, **תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי**, ירושלים 2013 (להלן: כהן, תרפ"ט), עמ' 22-67; יהודה סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, כרך ב, חלק ראשון, תל-אביב 1959 (להלן: סלוצקי, סת"ה), עמ' 195, 313-340.

3 המונח 'קהילה עברית' משמש להבחנה בין קהילות מודרניות, לאומיות לבין הקהילות היהודיות המסורתיות, דתיות ועדתיות ברובן. לדיון במונחים 'קהילה עברית' ו'קהילה לאומית' ראו, ענת קדרון, 'לאומיות עברית חדשה: התפתחותו של מוסד משפט השלום העברי ויחסיו עם ועד הקהילה בחיפה המנדטורית, 1918-1948', **מחקרי משפט**, כרך כה, חוב' 1 (2009), עמ' 86-88.

4 למשל, אוריאל פרידלנדגן שלון, 'לסטטוס המוניציפלי של הדר הכרמל: פרסום ועד הדר הכרמל', ארכיון העיר חיפה (להלן: אה"ח), 318/6.

מקום תהיה קהילת ייצוג אחת, היא הקהילה השייכת ל'כנסת ישראל', ואף קבעו כי הקהילה רשאית לאכוף גביית מסים מחבריה. השייכות לקהילה הייתה וולונטרית, אולם החוקה לא אפשרה קהילות ייצוג נפרדות נוספות.⁵ תל־אביב ביססה את מעמדה העברי עד ההיפרדות המוניציפלית המלאה מיפו בשנת 1934,⁶ ואילו בחיפה ביססה הקהילה העברית את מעמדה בתוך העיר תוך היבדלות גאוגרפית, תרבותית ובמידה רבה גם ארגונית.

הדיון במאמר נע בשני קווים משיקים: התפתחות התנועה הלאומית בקרב האוכלוסייה היהודית בשתי הערים והמתח ששרר בין תודעה זו לבין המציאות האורבנית היומיומית. תפקוד ההנהגות הציבוריות בשתי הערים שיקף את אופי ההיבדלות השונה בהן. בחיפה ניכר צורך בחיזוק המרחב הנבדל במגמה להגיע להגמוניה עברית בה. בתל־אביב בלט צורך בחיזוק תדמיתה של העיר כמרחב עברי עירוני מוביל והכרחי לחיים הלאומיים בארץ ישראל. בה בעת נחלשה הקהילה היהודית היפואית, שבה היה גרעין גדול של בני היישוב הוותיק, הן בתדמיתה העברית הן בהשפעתה הפוליטית במוסדות הלאומיים.

במישור העקרוני שרר פער מהותי בהבניית התודעה הציבורית של זהות שתי הערים: האחת כעיר מעורבת והשנייה כעיר העברית הראשונה. בחיפה נכנתה חברה עברית בעלת מאפיינים נבדלים רבים והיחסים עם הקהילה הערבית ידעו עליות ומורדות. מגמת ההיבדלות החלה עם הקמת ועד הקהילה הראשון בעיר בשנת 1906. בשנות העשרים התפתחו שכונות עבריות נפרדות, אולם לא הייתה בהן נפרדות מוניציפלית מהעיר. נפרדות מלאה הייתה רק בשכונות מפרץ חיפה, שבחרו בשלהי שנות השלושים בהיפרדות קהילתית ועירונית.⁷ תהליך ההיבדלות הקהילתית גבר בתקופת המנדט, במיוחד החל במחצית השנייה של שנות השלושים. מבחינה זו היה פער בין הדימוי לבין המציאות. פער זה התקיים גם בתל־אביב, שקיימה יחסי שכנות מורכבים עם יפו. יחסים אלה התבטאו בפרויקטים משותפים שעסקו בתשתיות עירוניות דוגמת ביוב ומים, ביחסי מסחר הדדיים וגם במפגשים הדדיים וקשרים אישיים בין ראשי הערים, מאיר דיזנגוף ועאסם בק א־סעיד, מפגשים שהתקיימו גם אחרי מאורעות 1929.⁸

במאמר אני עוסקת באופן שבו התמודדו קהילות חיפה, יפו/תל־אביב עם המאורעות, וכיצד התנהלה עבודת הסיוע בשתי הערים. באופן קונקרטי אעסוק בטיפול בסוגיית הפליטים,

5 על מוסד ועד הקהילה ראו, ענת קרון, בין לאום ומקום: הקהילה העברית בחיפה המנדטורית, ירושלים 2012, עמ' 11-18.

6 תל־אביב הוכרה כמועצת עיר הכפופה לעיריית יפו ותושביה יכלו לבחור את נציגם לעיריית יפו.

7 על הקמת הקריות כמרחבים עירוניים נפרדים ראו, יהודה חיות, 'הקמת הקריות במפרץ חיפה', בתוך: נאור ובן־ארצי (עורכים), חיפה בהתפתחותה, עמ' 137-140. קריית מוצקין וקריית ביאליק תבעו היפרדות עירונית כבר ב־1934. ב־1942 קיבלה קריית מוצקין הכרה כקהילה נפרדת, בניגוד לעמדתו של ועד הקהילה בחיפה. הסכם בין ועד קהילת חיפה לוועד קהילת קריית מוצקין, 26.3.1942, אה"ח, 201/5.

8 אני מודה לתמיר גורן שהאיר את עיני בנוגע ליחסים ששררו בין ראשי שתי הערים והשפיעו ללא ספק על יחסי השכנות העירוניים.

בהתמודדות עם בעיות הביטחון, עם הבעיות הכלכליות, עם שאלות אספקת המזון והשבת החיים למסלולם. המשימות בשתי הערים נראות לכאורה דומות: התמודדות עם הגנה עצמית, עם זרם פליטים שברח למרחב העברי הנבדל, ועם פעולת השיקום. בחודשים הבאים, והחל בשבוע השני של ספטמבר 1929, התמודדו שתי הערים עם חרם כלכלי שהתארגן ברחוב הערבי נגד מסחר עם היהודים. ברם, ההבדלים היו מהותיים: המרחב העברי שאליו נמלטו פליטי יפו ובו התארגנה פעולת הסיוע היה בתל-אביב, שבה גם ישב ועד הקהילה המשותף מ-1921. בחיפה היה המרחב העברי הנבדל, שכונת הדר הכרמל, חלק מהעיר. ההתמודדות השונה של ההנהגות עם מצוקות השעה, ובאופן מיוחד פעולת ההסברה שנלוותה אליה, מאירה את המטרות השונות שעמדו לנגד עיניהן של שתי ההנהגות בנוגע לקיום היהודי-ערבי. גם בחיפה וגם ביפו שאפו הנפגעים להישאר במרחבים העבריים הנבדלים. אלא שבעוד בחיפה נערכה עבודת השיקום מתוך ראייה עתידית של מרחב מוניציפלי מעורב שבו כוחה של הקהילה העברית גדול יותר, בתל-אביב התמקד המאמץ בחיזוק מעמדה כעיר עברית מובילה שקיומה הכרחי הן בעיני השלטון הבריטי הן בעיני ההנהגה הציונית. הדיון בדימוי של חיפה כעיר מעורבת אינו זר למחקר.⁹ גם על הדימוי של תל-אביב כעיר עברית נכתב רבות.¹⁰ אני מבקשת לטעון כי העיסוק בדימויים היה מהותי לעתים יותר מהמציאות העירונית. ההנהגות הציבוריות בשתי הערים לא רק התמודדו עם מצב החרום שנוצר, אלא גם ניצלו את האירועים לחיזוק ולהבניית תודעה ציבורית על נחיצותן ועל אופיין של הקהילות, הן של היישוב היהודי בעירם הן של גורמים חיצוניים (בריטים, ערבים, ההנהלה הציונית). בחיפה התפתחה מציאות של היבדלות קהילתית לצד הדימוי של מעורבות. הטיפול הקהילתי במאורעות 1929 שיקף נקודת מפנה בהתפתחות התודעה הנבדלת ובחיזוק הנפרדות של יהודי העיר ושל מוסדות הקהילה, מתוך הכרה בצורך הכלכלי והלאומי לשמור על האינטרס היהודי בעיר ולהיאבק עליו. הכרה זו הביאה לשמירה על מקומות העבודה המעורבים, לפעולה משותפת בעירייה ולשמירה על מסגרת של קיום משותף. בתל-אביב, לעומת זאת, נוצלו האירועים לחיזוק תודעת הצורך הלאומי בעיר עברית נבדלת, לא כדי לשלב את יהודי יפו בעירם כבודדים ולהגברת הגירתם אל גבולותיה. ועד קהילת יהודי יפו ותל-אביב לא פעל לחיזוק מעמדם של יהודי יפו ולא לשמירה על האינטרסים הכלכליים היהודיים בעיר, אלא לחיזוק תל-אביב, פעולה שהותירה את יהודי יפו במידה רבה במצב של חולשה ארגונית. על שאלת העבריות האפילו השאלות העדתית והחברתית-כלכלית, במיוחד ביחס הקהילות לפליטים. השאלה המעמדית, הבוחנת את

9 Deborah Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arabs Workers in Mandatory Palestine*, New York 2000 (להלן: ברנשטיין, בניית גבולות); תמיר גורן, **שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי**, רמת גן 2008 (להלן: גורן, שיתוף).

10 ראו למשל, ענת הלמן, **אור וים הקיפוח: תרבות תל-אביבית בתקופת המנדט**, חיפה 2007 (להלן: הלמן, אור); חזקי שוהם, **מררכי רוכב על סוס: חגיגות פורים בתל אביב (1908-1936) ובנייתה של אומה חדשה**, רמת גן 2013.

מידת המעורבות והנכדלות הלאומית לפני המאורעות ואחריהן מבחינת שיתופי פעולה כלכליים ושמירה על אינטרסים מעמדיים לעומת המאבק על שוק העבודה, נדונה במאמר באופן מצומצם בלבד.¹¹

כדי לעמוד על ההבדלים בין שתי הקהילות אני בוחנת את תפקודן בשני פרקי זמן. פרק הזמן הראשון הוא מיד לאחר פרוץ המאורעות, בהתמודדות עם נושאים בוערים דוגמת סיוע מידי לפליטים ושיקום, מתן סיוע משפטי לנפגעי המאורעות והשבת החיים למסלולם. פרק הזמן השני הוא החודשים שבאו לאחר מכן, ובו נבחן המשך הדיאלוג עם החברה הערבית-הפלסטינית בסביבה הקרובה, תוך התמודדות עם החרם הכלכלי שעליו הכריזה ההנהגה הערבית-פלסטינית.

רגע לפני: נפרדות ומעורבות עד קיץ 1929

הרצון להיבדלות של יהודי יפו בא לידי ביטוי עם הקמת 11 השכונות על גבול העיר: ראשיתן בנווה צדק (1887) ובנווה שלום (1890), והאחרונה אוהל משה (1907). מתיישבי שכונות אלה לא רצו להיפרד מיפו. שאלת ההיפרדות הוצגה על ידי מקימי שכונת אחוזת בית, שביקשו לעצב מרחב נבדל ובעל אורח חיים עברי ומודרני אירופי. הם התלבטו מראשית דרכם אם להקים את שכונתם כמרחב אוטונומי, שישמש גרעין ליישוב עברי עירוני חדש.¹² לתהליך ההיפרדות היו שני רבדים מרכזיים: המעמד החוקי של העיר ושל הקהילה, והיבטים חברתיים, ובהם התרבות, הכלכלה והגאוגרפיה, שהם בעלי ממד משתנה בהשפעתם. מבחינת ההתנהלות התרבותית, ובמידה רבה גם זו הכלכלית וכוודאי הגאוגרפית, התפתחה תל-אביב מראשית כמרחב נפרד. אף שמרבית תושבי תל-אביב לא ראו עצמם חלק מהמרחב הערבי מתחילה והעיר התפתחה כמרחב לשוני ותרבותי נבדל וצמצמה את מגעיה עם ערביי יפו והסביבה לצורכי עסקים בלבד,¹³ בחיי היום-יום התקיימו לא מעט תחומי מגע תרבותיים ואנושיים בין ערבים ליהודים.¹⁴ ההיבדלות הייתה גם מיפו היהודית ומהמבנה הקהילתי המסוכסך שלה.¹⁵ הרצון בהיבדלות תרבותית לא חייב היבדלות מוניציפלית והקמת רשות עירונית נפרדת, שכן אפשר היה להסתפק במרחב אוטונומי השייך לעיר ונשען על

11 ראו למשל, דוד דה פריס, אידיאליזם וביורוקרטיה: שורשיה של חיפה האדומה, תל-אביב 1999 (להלן: דה פריס, אידיאליזם).

12 גרעון ביגור ויעקב שביט, ההיסטוריה של תל-אביב, תל-אביב 2001 (להלן: ביגור ושביט, ההיסטוריה של תל-אביב), עמ' 17-27, 64-66; יוסי כץ, היוזמה הפרטית בבניין ארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה, רמת גן 1989, עמ' 151-162.

13 אריה יודפת, 'חסי יהודים וערבים בראשיתה של תל-אביב (1909-1929)', הציונות, כרך ג (1973), עמ' 520-547.

14 ראו למשל, הלמן, אור, עמ' 109-117, 167-169; דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל-אביב המנדטורית, ירושלים 2008, עמ' 59-83; Mark Levine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880-1948*, California 2005

15 על יפו כמרכז היישוב החדש בימי העליות הראשונה והשנייה ראו, חנה רם, היישוב היהודי ביפו בעת החדשה: מקהילה ספרדית למרכז ציוני, תל-אביב 1996, עמ' 90-93.

שירותיה, אלא שיפו מילאה תפקיד מרכזי בהגברת המתח הלאומי בארץ מפני שהייתה מרכז ליישוב העברי החדש ושער הכניסה העיקרי לארץ. המאבק על שוק העבודה, ובמיוחד מאבק הפועלים להיכנס לתחומי הבניין והמלאכה ביפו, החריף את המתח הלאומי. הקמת תל-אביב נתפסה כפוגעת בהתפתחות יפו.

מאורעות הדמים שפרצו במאי 1921 סימנו קו שבר בתולדות העיר והולידו גל עזיבה של יהודים לתל-אביב. אוכלוסיית יפו היהודית הצטמצמה מ-12,000-13,000 איש לפני המאורעות ל-5,087 איש ב-1922. בתל-אביב נמנו בשנת 1920 כ-2,000 תושבים, ובשנת 1922, בעקבות הגירה מיפו וכתוצאה מתנופת עלייה, גרו בה כ-15,000 איש.¹⁶ שנות השקט הביטחוני והעליות השלישית והרביעית בשנות העשרים, הביאו לגידול דמוגרפי ולחיזוק כלכלי של העיר: במפקד 1931 נמנו בתל-אביב 46,360 יהודים, וביפו 7,750. אחוז היהודים ביפו היה קרוב ל-14 אחוזים מתוך אוכלוסייתה הכללית של העיר שמנתה כ-52,000 נפש.¹⁷ תל-אביב חיזקה עצמה כמרכז היישוב היהודי: מספרם של יהודי יפו אמנם עלה, אולם בעוד אחוז תושביה היהודים מכלל יהודי ארץ ישראל ירד מ-5.9 אחוזים במפקד 1922 ל-4.4 אחוזים במפקד 1931, אחוז יהודי תל-אביב מכלל יהודי הארץ עלה מ-18.1 אחוזים ב-1922 ל-26.5 אחוזים ב-1931.

יחסים מורכבים היו בשכונות המעורבות, דוגמת מנשייה, ובעיר העתיקה של יפו ובשכונות הגבול, שבהן הפערים התרבותיים והמעמדיים היו קטנים. גם אנשי תל-אביב סחרו עם ערביי יפו ובילו בכתי הקפה בה. צעירים מיפו היו פוקדים את חופי תל-אביב ולעתים את אולמות התרבות שבה. ביחסי העבודה ניכרה תחרות כלכלית. מאבקים על כניסת פועלים יהודים לשוק פועלי הבניין היו חלק מהמניעים להחלטה של מקימי אחוזת בית שבניין השכונה יעשה בידיים יהודיות בלבד, אבל העיר העסיקה פועלים ערבים, גם בסקטור הפרטי וגם על ידי העירייה.¹⁸

ההיפרדות המוניציפלית החלה רשמית ב-11 במאי 1921, כשהכירו הבריטים בתל-אביב כמועצת עיר הכפופה לעיריית יפו. תהליך סיפוחן של שכונות הספר היהודיות למועצת העיר תל-אביב – נווה צדק, נווה שלום, מחנה יהודה, מחנה יוסף, אהל משה, כרם התימנים ושכונת מרכז בעלי מלאכה – ארך שנתיים, עד מאי 1923.¹⁹ כבר בסתיו 1922, לאחר התלבטויות וויכוחים, החליט הוועד הלאומי על המשך קיומה של קהילה ממוסדת ביפו, אולם תפקידיה הלכו והצטמצמו. חלקם הועבר לעיריית תל-אביב וחלקם לרבנות המשותפת

16 תוצאות מפקד ממשלת המנדט, 1922. למשל, ראסם ח'מאסיסי, 'יאפא: מעיר מרכזית לשכונת שוליים בתל-אביב-יפו', בתוך: ברוך קיפניס (עורך), 'תל-אביב-יפו – מפרבר גנים לעיר עולם: מאה השנים הראשונות', חיפה 2009, עמ' 174-193.

17 שם, עמ' 174.

18 למשל, תלונה על העסקת פועלים ערביים בפרדס העירייה. 'תל אביב, עבודה לא עברית בפרדס העירייה', דבר, 11.11.1928.

19 ביגר ושביט, ההיסטוריה של תל-אביב, עמ' 91-94, 155, 159-162.

לשתי הקהילות. קהילת יפו הלכה ונחלשה פוליטית והנהגתית. בשנות העשרים הוקמו על קו התפר שכונות נוספות: נווה שאנן א' וב', שכונת שפירא, פלורנטין, צ'לנוב א' וב', שכונת מכבי ואחרות, שהיו שייכות מוניציפלית ליפו.

ב־1934 קיבלה תל־אביב מעמד מלא של עירייה על פי פקודת העיריות המנדטורית, והופרדה לחלוטין מיפו. היפרדות הקהילה היהודית השלימה את ההפרדה המנהלית. ועד הקהילה העברית היה משותף ליהודי יפו ותל־אביב כל התקופה, אולם קיומו המשותף עמד בסמך שאלה תמידי, שכן על פי חוקת הקהילות מ־1928 יכולה הייתה מועצה מקומית במקום שבו לפחות שלושה רבעים מהתושבים הם יהודיים לשמש גם ועד קהילה, ללא צורך בקיומם של שני מוסדות.²⁰

חיפה ידעה גם היא גידול אוכלוסיין. נתוני מפקד 1931 מראים שיהודי חיפה באותה שנה מנו כ־32 אחוז מכלל אוכלוסיית העיר, 15,923 איש. עשור לפני כן, במפקד 1922, מנתה אוכלוסיית יהודי העיר רק 25.3 אחוז מהאוכלוסייה, 6,230 איש.²¹ גידול זה היה חלק ממגמת הפיתוח של העיר, שהכפילה את אוכלוסייתה הכללית מ־25,634 נפש ב־1922 ל־50,403 ב־1931, אך קצב הגידול היה הגדול ביותר. האוכלוסייה המוסלמית בעיר, לצורך השוואה, גדלה אף היא, אולם בשיעור נמוך יותר, והוכפלה מ־9,377 נפש ל־20,324 ב־1931, כלומר גידול מכ־36.5 אחוז לכ־40.5 אחוז מכלל אוכלוסיית העיר, ואילו האוכלוסייה הנוצרית גדלה גם, אך שיעורה היה קטן יותר.

מבחינה גאוגרפית הייתה מגמת היבדלות ברורה. השכונות היהודיות בחיפה, חארת אליהוד וארד אליהוד, נוסדו כבר במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה בחיפוש אחר איכות חיים טובה יותר. ב־1907 החלו לבנות שכונות עבריות שביקשו להיבדל באופיין המודרני האירופי וגם ליצור מרחב תרבותי עברי. הראשונה הייתה שכונת הרצליה, ואחריה קמו שכונות עבריות על מדרגת הדר הכרמל, הר הכרמל ובת גלים שלחוף הים.²² בעיר התחתית הצטמצמה האוכלוסייה היהודית, אך ב־1931 עדיין ישבו בה 47 אחוז מיהודי העיר.²³ מגמת ההיבדלות באה לידי ביטוי גם בתפרוסת האוכלוסייה. בעוד יהודי העיר

20 משה אוסטרובסקי, **כנסת ישראל**, תל־אביב 1936, עמ' 31.

21 הנתונים מבוססים על מפקדים בריטיים. יוסי בן־ארצי, 'חיפה ואתריה', אריאל, חוב' 37-39, מארס 1985, עמ' 24; שמעון שטרן, 'חיפה בתקופת המנדט הבריטי', בתוך: ארנון סופר וברוך קיפניס (עורכים), **אטלס חיפה והכרמל**, חיפה 1980, עמ' 52, טבלה 1. אוכלוסיית העיר מנתה כ־50,403 נפש, מתוכם 15,932 יהודים. זאת לעומת 6,230 יהודים מתוך אוכלוסייה של 25,634 נפש ב־1922. למרות הבעייתיות בדיוק הנתונים, הם מעידים על מגמת גידול ברורה הן במספר הן באחוז מהאוכלוסייה. לדיון על נתוני האוכלוסייה בעיר ראו, יעקב גולדשטיין, 'מאורעות תרפ"ט בחיפה ותרומת "השומר"', **קתדרה**, חוב' 52 (1989) (להלן: גולדשטיין, מאורעות תרפ"ט), עמ' 149-180.

22 ראשיתה של הדר הכרמל בשכונות מצפה, הטכניקום ונחלה שנוסדו בשנת 1920. ועד הדר הכרמל נוסד ב־1921.

23 תמיר גורן, 'היישוב היהודי בעיר התחתית בתקופת המנדט', **ביטאון העמותה לתולדות חיפה**, חוב' 3, 2005, עמ' 19-24.

התחתית היו מפוזרים בין השכונות הערביות ולכן היו תמיד מיעוט, במרחב העברי ההולך ונבנה נוצר רצף יישובי יהודי.

אל ההיבדלות הגאוגרפית נלוותה היבדלות חברתית ותרבותית. ועד הקהילה קיים מוסדות אוטונומיים בתחומי הבריאות, הרווחה, החינוך וכן ארגונים כלכליים – מה שהעמיק את מגמת ההיבדלות. ההיבדלות הגאוגרפית לא הולידה היבדלות מוניציפלית אף על פי שהנושא עלה על הפרק שוב ושוב בהדר הכרמל ובשכונות הר הכרמל. היפרדות שכונות מפרץ חיפה מהעיר, תחילה מוניציפלית ואחר כך גם קהילתית, אף שפגעה דמוגרפית בקהילה היהודית של חיפה, לא פגעה בחוסנה הממסדי הציבורי, ובכל אופן היא מאוחרת יותר.²⁴ בניגוד ליפו היתה חיפה מרכז צבאי וכלכלי בריטי. המבנה הגאוגרפי של העיר, כלומר קיומה של רצועת חוף צרה והתפשטות המגורים אל מדרגת ההר, הגביל את מרכזי הכלכלה והתחבורה לעיר התחתית ולחוף הים והשפיע על מידת המעורבות האומית בעיר. לצד מקומות עבודה ממשלתיים מעורבים, שבהם מצאו את פרנסתם בעיקר פועלים ופקידים, התקיימו גם שותפויות פרטיות, שאפיינו בעיקר את הבורגנות. כמה מפעלים בולטים בבעלות יהודית העסיקו פועלים יהודים וערבים, דוגמת מפעל הגפרורים 'נור', מפעל המלט 'נשר' ואחרים.²⁵ השווקים ומרכזי המסחר בשנות העשרים עדיין היו ממוקמים בעיר התחתית, שהייתה הלב הכלכלי של העיר. הגידול הדמוגרפי ומגמות ההיבדלות הובילו למתח גובר בין העדות הערבית והיהודית בעיר. מתח זה בא לידי ביטוי במאבק על שוק העבודה בעיקר בשנות העשרים והשלושים,²⁶ ובמישור הציבורי במאבק על מעמד היהודים כמועצת העיר. בחירתו של חסן שוקרי לראשות העירייה ב-1927, בין היתר באמצעות קולות של יהודים, סימנה שיתוף פעולה כמועצת העיר שאפיינו את פעולת העירייה עד שלהי שנות הארבעים.²⁷ מקומות העבודה הממשלתיים והמעורבים ומועצת פועלים חזקה היו כר פורה לניסיונות התאגדות מקצועיים פועלים, חלקם פרטיים, שבהם תמכה ההסתדרות, וחלקם נעשו ביוזמתה, דוגמת ברית פועלי ארץ ישראל שקמה ב-1927 במטרה ליצור שיתוף פעולה בין פועלים יהודים לערבים והתבססה על חטיבות לאומיות אוטונומיות.²⁸ שותפות של ממש הייתה בעיקר במאבקים על שיפור תנאי עבודה. מועצות הפועלים של ההסתדרות בחיפה וביפו התייצבו בראש כמה שביתות של פועלים ערבים. הנחת המוצא הייתה ששיתוף הפעולה מיועד בראש ובראשונה לעובדים במשק הממשלתי המעורב ולא באה לערער על

24 ענת קדרון, 'עד הקהילה העברית בחיפה ומקומו בהתפתחות הקהילה העברית בעיר', אופקים בגיאוגרפיה, חוב' 73-74 (דצמבר 2009), עמ' 97-114.

25 ברנשטיין, בניית גבולות, עמ' 110-139.

26 דה פריס, אידיאליזם, עמ' 185-203.

27 גורן, שיתוף, עמ' 89-111.

28 קדמו לברית פועלי ארץ ישראל, הסתדרות פועלי הרכבת שקמה ב-1922, וקלוב הפועלים של חיפה, שנוסד ב-1925. אליהו בילצקי, ביצירה ובמאבק: מועצת פועלי חיפה, 1921-1981, תל-אביב 1981, עמ' 220-228; דבורה ברנשטיין, 'ברית פועלי ארץ-ישראל: ארגונים של פועלים ערבים ומדיניות העבודה העברית', מגמות, כרך לז (1995), עמ' 229-253.

הקריאות לעבודה עברית. ניסיונות אלה לא הצליחו ליצור גוף פועלי משותף וחזק, אבל היו בעלי השפעה על המציאות הכלכלית בעיר.

ימים סוערים: התארגנות והתנהלות קהילתית במהלך המאורעות

האירועים הביטחוניים בחיפה החלו בשבת, 24 באוגוסט 1929, יום לאחר ההתפרצות בירושלים. באותו יום חולקו בעיר התחתית כרוזים שקראו לערבים לנקום את נקמת אחיהם בירושלים. בערב עלה המון ערבי לעבר הדר הכרמל בניסיונות לפרוץ לשכונה. חברי ה'הגנה' מנעו כניסת מתפרעים לשכונה. האלימות התפשטה לחלקים שונים בעיר, במיוחד לשכונות העיר התחתית והעיר העתיקה. ביום שני הוכרז מצב חרום ובלילה הוכרז עוצר כללי. ביום שלישי, 27 באוגוסט, הגיעה לעיר אניית המלחמה הבריטית 'ברהם' ועליה כ-400 מלחים. הצבא קיבל את הפיקוד על העיר והאלימות פסקה. שישה מיהודי חיפה נהרגו ו-18 מערביי העיר. רבים מיהודי העיר התחתית והשכונות המבודדות ברחו מביתם והתרכזו בעיקר בשכונת הדר הכרמל.

בתל-אביב החלו המאורעות ביום ראשון, 25 באוגוסט, כשאלפיים איש התרכזו במסגד חסן בק שבגבול יפו-תל-אביב, ומשם ניסו לפרוץ לכיוון השכונות נווה שלום וכרם התימנים. קבוצה אחרת ניסתה לתקוף ממזרח את נווה שאנן, את שכונת העובד ואת שכונת שפירא. את ההתקפות עצרו כוחות המשטרה העירונית של תל-אביב יחד עם שוטרים בריטים. הירי מכיוון הפרדסים וחצרות הבתים על שכונות הספר ועל הדרכים ליפו נמשך עוד ימים מספר, וגם הוא נפסק בהתערבות צבאית בריטית (אניית המלחמה הבריטית עגנה בחוף העיר ביום שני, 26 באוגוסט). במאורעות נהרגו שישה יהודים, ארבעה מהם חברי ה'הגנה' שיצאו במכונית לחלץ פועלים יהודים שעבדו בבית החרושת לספירט באבו כביר. 12 ערבים נהרגו.²⁹ פליטי יפו ושכונות הגבול התרכזו בתחומי תל-אביב.

ההתארגנות הביטחונית בערים הייתה מוגבלת. ועד הקהילה בחיפה סמך על פעולת השלטון הבריטי, בין היתר בגלל המשקל הרב שייחס לאינטרס הבריטי בהגנה על המרחב המוניציפלי המעורב, לדוגמה ליכולת לקיים חיים לאומיים מעורבים. בשנתיים שקדמו למאורעות ידעה העיר מידה רבה של שיתוף פעולה במועצת העירייה בהנהגתו של חסן שוקרי. ההנהגה הציבורית היהודית עודדה את שיתוף הפעולה הזה ונהנתה מפרותיו. ההנחה הייתה שלמרות עליית המתח לא יצאו האירועים משליטה. עד שפרצו האירועים בירושלים לא ניכר שינוי ביחסי היהודים והערבים בעיר. חלק מראשי הוועד הפועל של הקהילה, ובראשם היושב ראש משה גוטל לויץ, לא היו בעיר ולא הייתה תכונה מיוחדת, אף על פי שארגון ה'הגנה' התכונן לאפשרות של התפרצות. בעיר פעל ועד ביטחון שמטרתו הייתה לתאם בין ההנהגה הציבורית לפיקוד ה'הגנה' בעיר, ולקיים קשר תמידי עם שלטונות המחוז הבריטיים.³⁰ סניף ה'הגנה' היה מהמסודרים בארץ, במיוחד הודות לפעולתו של מפקדו

29 כהן, תרפ"ט, עמ' 58-61.

30 הזיקה בין ועדת הביטחון לבין ועד הקהילה אינה ברורה די צורכה. הוועדה פעלה בימי המאורעות

מאז 1922, יעקב פת, שדאג לקיים מערך אימונים והתארגנות מבנית לקראת התפרצות אפשרית.³¹ אולם גם פת הודה לימים שלמרות הידיעות שהגיעו והוראות שקיבל ממרכז ה'הגנה' לא תיאר לעצמו את עוצמת האירועים כפי שקרו.³²

הבריטים ידעו על התגברות המתח בעיר אבל הניחו, על פי עדותם, שהמצב לא יצא מכלל שליטה.³³ קשה לדעת אם עדותם שניתנה לאחר האירועים כוונה להצדיק מחדל של חוסר היערכות. כך או כך, הבריטים לא תגברו את כוחותיהם ולא פעלו בקרב ההנהגה הערבית למניעת האלימות. התגובה היהודית הראשונית על ההתכנסות במסגדים הייתה ניסיון להניע את הבריטים לפעולת מניעה. נציגות משותפת של ועד הקהילה העברית ושל ראשי מפ"ח (מועצת פועלי חיפה של ההסתדרות הכללית) ביקשה לשווא מממלא מקום המושל, ג'פרי מקלרן (Maclaren), לדחות כינוס מתוכנן של אגודות הנוער המוסלמי שעמד להתקיים בעיר.³⁴ נעשו גם ניסיונות למפגשים ישירים עם ההנהגה המוסלמית בעיר, אולם גם הם לא נשאו פרי.³⁵ הבריטים אמנם נקטו צעדי מניעה, כגון סגירת מקומות בילוי החל מהשעה 18:00, אולם נראה שהעוצר הלילי לא נכפה באופן מלא. מפקד המשטרה המקומי, מייג'ור פולי (Foley), העיד שקשה היה לקיים עוצר בעיר החמה והמחניקה, בה נהגו אנשים לבלות ואף לישון מחוץ לבתים מפאת החום המעיק.³⁶

תשתית ה'הגנה' בעיר אפשרה היערכות מהירה להתגוננות אקטיבית. בסיכומים של בני הזמן, כמו גם בעדויות ובמחקרים מאוחרים, הודגש שהעמידה האיתנה והאקטיבית של מגיני חיפה הובילה למספר הנפגעים הנמוך יחסית ולכישלון המתקפה הערבית על השכונות העבריות. לעמידת היישוב בעיר תרם גם תכנון מוקדם של הגנה על שכונות מבודדות (תל עמל, בת גלים) וסימון מקומות ריכוז בעיר התחתית שעליהם הופקד משמר

בשיתוף פעולה עם מפקדת ה'הגנה' כגוף עצמאי ולא בכפוף לוועד הקהילה.

- 31 צדוק אשל, *מערכות ה'הגנה' בחיפה*, תל-אביב 1998 (להלן: אשל, מערכות), עמ' 63-90.
- 32 יעקב פת, *דרכו של אדם*, הרצליה תשי"ח, עמ' 71. על מוכנות הארגון למאורעות ראו, גולדשטיין, *מאורעות תרפ"ט*, עמ' 150-152; דוד ניב, *מערכות הארגון הצבאי הלאומי*, תל-אביב 1965, כרך א, עמ' 148.
- 33 מפקד המשטרה המקומי, פולי, ידע ב־19 באוגוסט על התקפה אפשרית בירושלים, אך לא חשב שיהיו לכך השלכות על חיפה. אף שידע על הכינוסים במסגדים, לא מצא לנכון לאסור את קיומם. 'פרסום עדויות מוועדת החקירה הבריטית', דבר, 6.11.1929. עדותו לפני ועדת החקירה מצביעה על נטייה לראות ביהודים את הגורם המפריע, ולא בערבים. את ההתקפה על הדר הכרמל הגדיר 'הפגנה' ולא 'התנפלות', הגדרה שצמצמה את מעורבות המשטרה המקומית. דו"ח מוועדת החקירה, *הארץ*, 6.11.1929. דו"חות המודיעין הבריטי מעידים שמפקד נפת צפת, ג'ון אלכסנדר מלוי פרדיי (Faraday), ידע שהמתח בחיפה עולה ומשפיע על כל האזור. דו"ח האינטליג'נס הבריטי, 16.10.1929, *הארכיון הציוני המרכזי* (להלן: אצ"מ), Z4/2797/22. המודיעין הבריטי עקב במהלך כל אוגוסט אחר המגעים בין ההנהגה הערבית המקומית לבין חוסייני בירושלים.
- 34 'דיווח מחיפה', *הארץ*, 1.9.1929. מקמילן ביטל בסופו של דבר את הכינוס המתוכנן.
- 35 דו"ח מפ"ח לוועד הפועל של ההסתדרות, אצ"מ, S25/262.
- 36 'עדות פולי: דיווח מוועדת החקירה', *הארץ*, 6.11.1929.

ואליהם התקבץ הציבור, דוגמת המרכז המסחרי הישן. פעולתם ועמדתם של אנשי הארגון בימי המאורעות רוממו את מעמדו הציבורי בעיר והגדילו את מספר החברים המתנדבים בו. מקריאה בספר תולדות ההגנה ובמחקרו של יעקב גולדשטיין עולה תמונה כמעט אידיאלית של שיתוף פעולה בין הנהגת הארגון להנהגה האזרחית בעיר. גולדשטיין אף הדגיש שמקור כוחה של ה'הגנה' בחיפה וסוד עמידתה בימי המאורעות היה נעוץ בתמיכת הציבור הבלתי מסויגת.³⁷ תמונה זו נכונה בוודאי לימי המאורעות, עת נדרשה התגוננות חירום. אולם שיתוף הפעולה לא היה כה אידיאלי, ובין ועד הקהילה לפיקוד ה'הגנה' היו מתחים ששורשיהם בהתייחסות השונה אל הקהילה הערבית בעיר ואל הנהגתה, ואל אופיו של הקיום המשותף בעיר. בעוד אנשי ה'הגנה' הובילו קו אקטיביסטי, הובילו אנשי ההנהגה האזרחית קו פשרני וחיפשו דרכים להרגעת הרוחות. ועד הקהילה תמך, אמנם לא בגלוי, בפעולת ה'הגנה', וחלק מחבריו, בעיקר נציגי מפ"ח, היו חברים בו, אבל התמיכה הייתה מסויגת. בפיקוד המקומי והארצי נטו להסתיר מההנהגה האזרחית פעולות תגמול (לדוגמה צינור נפץ שהונח לדלתו של חבר עירייה ערבי) ולהימנע מחילוקי דעות על אופי הפעילות בנוגע לערבים בעיר.³⁸ סביר להניח שלנגד עיני ועד הקהילה, שזה עתה קיבל הכרה חוקית מהבריטים כנציג יחיד לכלל יהודי העיר,³⁹ עמדו גם שיקולים של שמירה על לגליות ושל תדמית פשרנית בעיני שלטונות המחוז, אולם טיעוניהם התייחסו בעיקר ליחסים עם ערביי העיר ולא לחשש מתגובת השלטון. תגובת הציבור הייתה שונה: רבים התגייסו לשורות ה'הגנה' והארגון חיזק את כוחו. תגבור כוחה של ה'הגנה' בעיר מעיד גם על אכזבתם של ראשי הקהילה מהבריטים ומתפקוד המשטרה העירונית במהלך המאורעות. בעוד עיריית תל-אביב קראה לאוטונומיה מלאה ולהקמת משטרה עירונית עברית, בחיפה פסחו על שתי הסעיפים, בין הצורך לחיזוק הכוח היהודי במשטרה לבין הרצון להקים כוח נפרד. בתחילת האירועים פנתה הנהגת הקהילה ישירות למקלרן ברדישה לחיזוק הכוח המשטרתי בעיר, לגיוס חיילים יהודים משוחררים ולהקמת משטרה יהודית מיוחדת בפיקוד בריטי. מקלרן נענה לבקשה, אולם פולי סירב. היחסים הקשים נמשכו אחרי המאורעות. מרבית השוטרים במשטרה העירונית היו ערבים; כך גם במשמר הלילי המיוחד שהקימה המשטרה לשכונות העבריות. בין 32 שומרי הלילה שהעסיקה משטרת חיפה ב-1929 היה יהודי אחד.⁴⁰ הקהילה ביקשה תחילה לפעול לחיזוק הכוח היהודי במשטרה, ומשנכשלה, בעיקר בגלל סירוב הבריטים להעניק תנאי שכר גבוהים יותר לשוטרים יהודים ולקיים מסגרת עברית נבדלת בתוך המשטרה, ביקשה גיוס משמר יהודי לשכונות, כלומר פעולה כפולה: חיזוק במסגרת המעורבת והיבדלות מסגרתית. סביר להניח שלבד מהמחשבה על אופי המרקם העירוני הבינו בוועד שהסבירות לכך שהבריטים יענו להקמת כוח יהודי נמוכה

37 סלוצקי, סת"ה, עמ' 288-290; גולדשטיין, מאורעות תרפ"ט, עמ' 154.

38 אשל, מערכות, עמ' 97.

39 חוקת הקהילות פורסמה בינואר 1928.

40 פרוטוקול הוועד המלא, 4.12.1929, אה"ח, 220/1.

מאוד. לכן, כדי לחזק את הכוח היהודי בתוך המשטרה ולעודד צעירים יהודים להתגייס לשורותיה, הציע ועד הקהילה לממן תוספת משכורת לשוטרים יהודים. הבריטים דחו הצעה זו על הסף, אבל גם הניסיונות של ועד הקהילה לגייס שוטרים בצינורות הקהילתיים, תוך מתן השלמת הכנסה שלא בדיעת הבריטים, לא צלחו. הבריטים סירבו גם להקמת משמר עברי חוץ משטרתי בשכונות, בו ראו אוטונומיה מוגזמת להנהגת הקהילה. הנהגת הקהילה, שהבינה שהביטחון הוא המפתח לשיבת התושבים לבתיהם, המשיכה לחפש פתרונות שיהיו מקובלים כאמינים על היישוב היהודי. בפברואר 1930 העלה יושב ראש הקהילה ליון דרישה חדשה בתמיכת הוועד הלאומי, לארגון מחדש של המשטרה: הרחקה מידית של שוטרים ערבים שהוכחו כשותפים לפרעות, והקמה של 'משטרת פרעות' מיוחדת למקרי מהומות עתידים.⁴¹ הבריטים שבו וסירבו והדפו למעשה כל ניסיון יהודי להשפיע בנושא.

פעולות ועד הקהילה מלמדות על מטרותיו המרכזיות: מתן תחושת ביטחון לתושבים כחלק מהמאמץ להשיבם לבתיהם, ללא התעקשות על אוטונומיה, הליכה זהירה בין הרצון הציבורי לחיזוק הכוח העברי לבין הצורך להשפיע על המסגרת המעורבת העירונית. מטרה נוספת הייתה מאבק הוועד לחיזוק מעמדה של הקהילה העברית לעומת כוחו ההולך ומתחזק של ארגון ה'הגנה' הלא לגלי הנפרד, שנתפס עדיין בחיפה ככוח פועלי יותר מאזרחי.

ביפו ובתל אביב החלו תושבים, יהודים וערבים כאחד, לעזוב את השכונות המעורבות, במיוחד את מנשיה ואת שכונת התימנים בגבול יפו-תל-אביב, ביום שישי, 23 באוגוסט, לאחר שנשמעו הקריאות להתאסף במסגדים. מפקד המחוז פטריק קוויגלי (Quigley) העריך שתוצאת ההסתה תהיה התקפה מכיוון יפו לתל-אביב ובמיוחד מכיוון שכונת הגבול מנשיה. הפעילות המקדימה בתל-אביב, של העירייה ושל הבריטים, כללה חיזוק ההתגוננות והשמירה על גבולות העיר ללא ניסיונות מניעה, לא של אלימות ולא של עזיבת תושבי יפו היהודים.⁴² ההתקפה העיקרית הייתה על יהודי השכונות המעורבות ביפו ובשכונות הגבול. על יהודי יפו נדרשו להגן משטרת יפו ומשטרת תל-אביב העברית, שהמנדט החוקי שלה היה למנוע התקפה ערבית על העיר. בתל-אביב פעל גם סניף של ארגון ה'הגנה', שמנה 450 חברים.⁴³ המשטרה העירונית של תל-אביב הוקמה אחרי מאורעות 1921 בהסכמת הרברט סמואל, הנציב העליון. תחילה עמד בראשה מפקד יהודי, אולם ב-1927 הועמד בראשה מפקד בריטי בשם סקוט (Scott), צעד שנתפס כפגיעה באוטונומיה העברית.

גם בתל-אביב היו היחסים עם מפקד המשטרה עכורים. ביולי התלוננו דיזגנוף וסגנו רוקח לפני מפקד משטרת פלסטנה, הקולונל ארתור סטפן מברוגורדטו (Mavrogordato),

41 סיכום פגישה שהתקיימה בין ועד הקהילה לבין פולי והגנרל הרברט דוביגין (Dowbiggin), מפקח ראשי של משטרת ציילון שהגיע לארץ כיועץ, 19.2.1930, אה"ח, 214/4; תזכיר ליון לדוביגין, 25.2.1930, שם, 213/9.

42 בערב שבת הציבו הבריטים שני משוריינים ביפו, וארבעה אווירונים חגו מעל העיר. המשטרה העירונית השביעה בנוהל מזורז מאתיים שוטרים זמניים. 'מהנעשה בארצנו', הארץ, 1.9.1929.

43 ההגנה בתל-אביב: פרקים לתולדות ההגנה בתל-אביב וסביבתה, תל-אביב 1956, עמ' 70-78.

על יחסו של מפקד המחוז קוויגלי לשוטרי תל-אביב. לרגע נדמה היה שהיחסים עם הפיקוד השתפרו, אולם עם פרוץ אירועי אוגוסט, הורה קוויגלי לפרק את משטרת תל-אביב מנשקה, מהטעם שמשטרה עירונית אינה אמורה להיות בעלת נשק חם.⁴⁴

מאחר שמשטרת תל-אביב הייתה כפופה למשטרת יפו, הוויכוח על אוטונומיית המשטרה היה חלק מן הוויכוח על האוטונומיה העירונית, שנעדר מהשיח בחיפה. רוקח, שהוביל את המגעים עם הבריטים, טען ששוטרי תל-אביב אינם יכולים למלא את תפקידם ללא נשק חם, והתלונן על משטרת יפו שלא סיפקה הגנה מספקת ליהודיה ולאנשי תל-אביב שרצו לחזור לעבוד בתחומה, בניגוד להגנה שסיפקה תל-אביב לערביי יפו שנכנסו לתחומי תל-אביב.⁴⁵ סערה ציבורית התעוררה בעקבות מאסרו של השוטר התל-אביבי גולדשטיין, שהשתמש בנשק חם בניגוד להוראת הפיקוד הבריטי ופוטר ללא התייעצות או דיווח לראשי העיר. הסיפור היה כמעט בנלי: לפי גרסת השוטר, הוא השתמש בנשק כדי להציל נער ערבי מידי המון יהודי והביאו פצוע לבית החולים. לפי גרסת קצין המשטרה היפואית ג'ורג' נאצר, היה גולדשטיין אחד הפורעים ולכן נאסר. הבריטים אישרו את המאסר והפיטורין בגלל הפרת פקודות המשטרה. הטיעונים שהעלו אנשי תל-אביב מעניינים. במכתב ששלח רוקח לקולונל קיש, מנהל המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית, הוא ביקש את התערבותו אצל הנציב העליון לא בגלל חפותו של גולדשטיין, אלא משום שפוטר ללא התייעצות עם ראשי העיר. רוקח הדגיש שמהלך זה יגרום לכך ששוטרים יהודים יחששו לאבד את משרתם, יעדיפו להיענות לבריטים על פני הרשות העירונית שלא יכולה לעזור להם, ויימנעו מלהגן על אינטרסים עבריים. כלומר האינטרס הלאומי הוא שהביא את ראשי העיר לעורר סערה ציבורית ופוליטית גדולה.⁴⁶ רוח המכתב, המתמקדת בהיבטים הלאומיים ורואה בסיפור מקרה בוחן יישובי, השתלבה במאמץ הכללי של אנשי תל-אביב לחיזוק מעמדה המוביל ביישוב. היה כמובן גם היבט מעשי, שכן רבים מהשוטרים היו גם חברי 'הגנה' ולכן שמירה על האוטונומיה המשטרית העירונית הייתה חיונית.

הדיון על עצמאות המשטרה העירונית האפיל על הדיון בצורך להגן על תושבי יפו היהודים ועל תושבי השכונות המעורבות. הבריטים דחו גם את דרישות רוקח לקיים משמר לילי ומשמרות שכונתיים, ככל הנראה מתוך רצון לא לעורר תסיסה נוספת בקרב הערבים, אם כי בתשובה לבקשה הובטח שמשמרות כאלה יוקמו אם יתעורר צורך עתידי. הגנה עברית על יהודי יפו הייתה מחוץ לדיון והושארה לארגון ה'הגנה', שחיזק את כוחו בעיר.⁴⁷ בניגוד להגנה על תל-אביב מפני מתקפה מכיוון יפו, יכולתה להגן על יהודי יפו וזו של יהודי יפו

44 ד"ר ועדת שאו, אצ"מ, S25/4606, עמ' 3. הארי לוק (Luke), ממלא מקום הנציב העליון, אמר לישראל רוקח כי ההתנגדות לחימוש משטרת תל-אביב נועדה כדי לא לעורר את הערבים וכדי לא להבעיר את הזירה התוססת ממילא. מכתב לוק לרוקח, 10.9.1929, שם, S25/4606.

45 מכתבים מרוקח לקרוסבי, אוגוסט 1929, ארכיון העיר תל-אביב (להלן: את"א), 4/145/614.

46 מכתב רוקח לקיש, 22.9.1929, את"א, 4/145/614.

47 מכתב מושל מחוז יפו אדוארד קמפבל (Campbell) לרוקח, 23.9.1929, את"א, 4/145/614.

להגן על עצמם הייתה מוגבלת מאוד. לכן באו יהודי יפו ושכונות הגבול לתוך תל-אביב. רבים מהם הרגישו כי לא היה זה מצב זמני וביקשו לא לחזור לבתיהם. הטיפול בפליטים שהתרכזו בתל-אביב נחלק לפיכך לשניים: הקלת המצוקה המיידית, והתמודדות עם רצונם של רבים מהפליטים להישאר בתל-אביב.

הטיפול בפליטים

הציבור שנפגע פגיעה ישירה בשתי הערים מנה את מי שחיו בשכונות המעורבות, בעיר התחתית בחיפה ובשכונות הגבול בין יפו לתל-אביב.⁴⁸ היו אלה אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, ברובם המכריע יוצאי ארצות האסלאם (במיוחד יוצאי צפון אפריקה או תימנים), שלא היו מאורגנים בארגוני עובדים או בוועדי שכונות. התגייסות הקהילות לטיפול בפליטים הייתה מיידית ומלאה. ועד הקהילה בחיפה חסר את היכולת הכלכלית והארגונית של עיריית תל-אביב, אך בשני המקומות פעלו ועדי סיוע שהיו כפופים לוועד הסיוע המרכזי בירושלים. במאורעות הגיעו לתל-אביב כ-1,500 פליטים מכפר אוריה, מהר טוב, מבאר טוביה, מחברון, מעזה וכן מיפו ומשכונות הגבול בין יפו ותל-אביב.⁴⁹ ועד מאוחד לטיפול בפליטים של ועד הקהילה ועיריית תל-אביב ריכז את הסיוע הראשוני להם. היוזמה להקמת הוועד המאוחד הייתה של ועד הקהילה, שראה עצמו אחראי ליהודי יפו.⁵⁰ כספי הסיוע הגיעו ממקורות מגוונים: תמיכה בריטית במימון מנת מזון יומית לפליטים, תרומות מקומיות, ועד הסיוע המרכזי בירושלים, ממשלת פולין תמכה בפליטים שהיו בעלי אזרחות פולנית, נרבנים יהודים מהתפוצות העבירו כספים ישירות לעיריות לא באמצעות ועד הסיוע המרכזי,⁵¹ וגם בעלי עסקים שנידכו תרומות ודאגו לפרסם זאת בעיתון כדי לשווק את עסקיהם.⁵² לא היה איסוף כספים מסודר מתושבי העיר. ארגון 'הדסה' סיפק סיוע רפואי ורופאים ואחיות מטעמו באו לבתי הספר שהיו לריכוזי פליטים. מצד הממשלה מונה הרופא המחוזי הממשלתי ביפו, ד"ר רנקין, לפקח על העזרה לפליטים במחוז הדרום.⁵³ התקציב חולק לפי קריטריונים: הזנת פליטים 'מקומיים' (כלומר מיפו), הזנת פליטי המושבות, סידור סניטרי, סידור דירות לפליטים בעיקר מבני המושבות ו'תמיכה בלתי צפויה מראש'.⁵⁴

-
- 48 בני היישוב הישן והעדות הספרדיות היו הקורבנות העיקריים של האירועים גם בערים מעורבות אחרות. כהן, תרפ"ט, עמ' 89-101.
- 49 מכתב רוקח למושל מחוז יפו קמפבל, אוגוסט 1929, אצ"מ, S25/7246.
- 50 פניית עוזיאל לרוקח, 28.8.1929, את"א, 4/145/614.
- 51 מכתבי תודה של ועד הקהילה העברית של יפו ותל-אביב לאישים או לגופים תורמים. למשל, 31.12.1929, את"א, 4/147/614.
- 52 בעלי הראינוע 'אופיר' בתל-אביב פרסמו, למשל, שיקדישו מחצית מההכנסות של שלוש ההצגות היומיות לטובת 'נגועי המאורעות'. פרסומות, דבר, 19.9.1929.
- 53 מכתבים לוועד הסיוע בירושלים, את"א, 4/147/614.
- 54 דו"ח ועד הסיוע, את"א, 4/145/614.

בימים הראשונים שילמו הבריטים תשלום הזנה יומי, אבל תמיכה זו צומצמה ב־10 בספטמבר לכדי ארבעים מיל לנפש ביום ופסקה כעבור עשרה ימים. התקצוב הממשלתי לפליטי המושבות נמשך עוד תשעה ימים ופסק גם כן.⁵⁵ הזנת הפליטים הייתה עול תקציבי כבד שהעירייה לא הייתה מוכנה לספוג וכספי הסיוע שהגיעו מוועד הסיוע המרכזי בירושלים לא הספיקו. בוועד הפליטים התנהל דיון בשאלת הקמת מטבח לנזקקים, המעיד על עומק הבעיה. יושב ראש ועד הסיוע הציע לפנות להנהלה הציונית ולבקש מימון מיוחד לפליטי המושבות, שעליהם לא חלה אחריות עירונית. המתנגדים, בראשם צבי לוביאניקר (לבוך), שעמד בראש מועצת הפועלים של תל-אביב, טענו שמטבח כזה יגרום להידרדרות מוסרית, ויש להפנות את כספי הסיוע רק לאפיקים קונסטרוקטיביים. לבסוף הוחלט להקים מטבח ולחלק את המזון על פי פתקאות שיינתנו בוועדה. נראה שהמטבח נחל כישלון חרוץ. נשות ויצי' התלוננו שנשות הפליטים 'שרובם ככולם מהעדות המזרחיות' העדיפו לקבל חומרי מזון ולבשל בעצמן.⁵⁶ מפעל הזנת הפליטים, לצד ההתמודדות עם החרם הכלכלי הערבי שהורגש כבר מהשבוע השני של ספטמבר, היה עד מהרה לשדה מאבק על צריכת תוצרת עברית בתל-אביב. יש להפריד בין הצורך המידי של הזנת פליטים, לבין הניסיון להשתמש באירועים להעמקת ההפרדה הכלכלית בין המשקים העברי והערבי, ללא קשר מידי לבעיית הפליטים.

בתל-אביב השתכנו הפליטים במבנים ציבוריים, במיוחד בכתי ספר שהיו פנויים עקב חופשת הקיץ. עם היוודע ממדי הבעיה, יצאה העירייה בקול קורא לתושבים להציע חדרים פנויים בבתיהם.⁵⁷ עד מהרה התברר שקיים קו הפרדה ברור בין פליטי המושבות שהתרכזו בתל-אביב לבין פליטי יפו, הן מבחינת הטיפול הממסדי הן מבחינה ציבורית. פליטי המושבות, שחיו קודם לפרעות במרחב עברי הומוגני וביישובים קטנים ויחסית מבודדים, לא יכלו לשוב לבתיהם עד שיובטח ביטחון יישובם. בעייתם של פליטי יפו הייתה מסוג אחר. מדובר באוכלוסייה שטרם הפרעות חייתה במרחב המעורב מבחירה או בגלל יוקר המחיה בתל-אביב. הצורך לפתור את מצוקתם ולהשיבם לבתיהם במהירות היה צורך כלכלי וציבורי בתל-אביב, שלא יכלה ולא רצתה לקלוט אוכלוסייה קשת יום זו בתחומיה. על כך נוסף צורך משותף לממשלה ולפרנסי העיר להשיב את החיים המעורבים לקדמותם ביפו הסמוכה. תושבי השכונות היהודיות בגבול יפו-תל-אביב נכללו בהגדרה זו.

הפעולה להשבת פליטי יפו ושכונות הגבול לבתיהם החלה בראשית ספטמבר. הבריטים, שלא הבחינו בין פליטי יפו לפליטי המושבות, ראו בהשבת הפליטים צורך היגיני ציבורי ומינהלי תקין. בתל-אביב לחצו התושבים להשבת מוסדות הציבור ליעודם המקורי, במיוחד

55 'מהמתרחש בארץ', דבר, 29.9.1929. העיתון דיווח שמספר הפליטים שנותרו ללא סיוע ממשלתי היה 1,180 נפש.

56 פרוטוקול משא ומתן בין נשות ויצי' ונציגי העירייה על הפעלת מטבח ההזנה, 17.9.1929, את"א, 4/146/614.

57 פרסום ציבורי של ועדת הפליטים, את"א, 4/145/614.

בתי הספר. ב-1 בספטמבר הנחה רוקח להחזיר לבתייהם את כל הפליטים משכונות נווה שאנן, הרכבת, אפ"ק, שפירא וכרם התימנים בגבולות תל-אביב בהתאם להוראות הנציב המחוזי. שכונות אלה היו שייכות מוניציפלית לתל-אביב, אולם מקומן בגבול יפו מנע את התפתחותן. מרבית אוכלוסייתן הייתה ממעמד סוציו-אקונומי נמוך ואחוז בני עדות המזרח שבה היה גבוה.⁵⁸ רשימות הפליטים מעלות תמונה ידועה מראש של פגיעה בדלת העם, שאפינה את שכונות הגבול. משפחות מרובות ילדים לצד ריכוז פועלים רווקים או נשואים צעירים ללא ילדים, בעלי מקצועות פשוטים: רוכלים, מצחצחי נעליים, מתקני נעליים, 'משרתות' (עובדות משק בית), סבלים, חייטים ופועלים. ליד חלק מהפליטים ציינו: 'מחוסר עבודה', או 'עני'.⁵⁹

תושבי השכונות לא נענו לקריאות לשוב לבתייהם, ועיריית תל-אביב ביקשה סיוע מהבריטים להשבתם.⁶⁰ עד 10 בספטמבר דווח שכמאתיים פליטים חזרו לבתייהם, אולם כמחצית מהמספר הזה נותרו בתל-אביב, במבנים ציבוריים ופרטיים, רובם מהשכונות שבגבול יפו. הודעות ועדת הפינוי מלמדות על דחיות חוזרות בתאריכי הפינוי. בסוף החודש נוספה אזהרה: הפליטים נדרשו לעשות את כל הסידורים כדי למנוע מהעירייה לאחוז באמצעים תקיפים.⁶¹

את סירובם לשוב לבתייהם הסבירו הפליטים בעיקר בחשש לביטחונם ולחיייהם. סביר להניח שרבים ראו גם הזדמנות לקבל סיוע ולעבור לתל-אביב, רחוק מהעוני ומהמרחבים המעורבים. מרבית הפליטים לא יכלו לשכור דירות חלופיות בתל-אביב. תושבי נווה שלום הערבית (מנשיה), שהייתה שייכת ליפו, היו הנואשים ביותר. ב-9 בספטמבר פנו אנשי השכונה אל העירייה בתחינה לקבל אישורים להקים צריפים על מגרש ריק בתל-אביב. הפליטים הציעו לשלם שכר דירה בגובה דומה לזה ששילמו בנווה שלום, נמוך מן המקובל בתל-אביב. עיריית תל-אביב סירבה לאשר הקמתה של שכונת מצוקה חדשה ולא מתוכננת על אדמותיה.⁶²

בנקודה זו נחלקו התפקידים בין העירייה לבין ועד הקהילה ומוסדותיו: העירייה ביקשה סיוע מהשלטונות הבריטיים בהשבת הפליטים לבתייהם, וועד הסיוע המשיך לטפל במצוקותיהם. גם הרבנות המשותפת לשתי הקהילות התערבה וניסתה ללחוץ על העירייה לפעול לטובת הפליטים.⁶³ הלחץ על הפליטים לשוב לבתייהם לא נבע מהיעדר יכולת למצוא

58 תמי רוז מציינת שבין הפליטים היה אחוז גבוה של יוצאי המזרח, וכן אחוז גבוה של ילדים. תמי רוז, ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, תל-אביב 2009, עמ' 52-53; חיים פירברג, תל-אביב: תמונות, רצף וריבוי פנים של חברה ותרבות עירונית בתקופת מאבק (1936-1948), עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 2003, עמ' 207.

59 רשימות פליטים לפי ריכוזים, את"א, 4/146/614.

60 מכתב רוקח לסגן נציב המחוז קרוסבי, 3.9.1929, את"א, 4/145/614.

61 מודעה עירונית מס' 19, 27.9.1929, את"א, 4/146/614.

62 מכתב מ-9.9.1929, את"א, 4/145/614. מכתבים דומים, שם, 4/146/614.

63 מכתב הרבנות הראשית למחוז יפו ותל-אביב, בחתימת הרבנים שלמה כהן אהרונוסון ובן ציון עוזיאל,

פתרונות חלופיים. הדיון שהזכרנו על הקמת מטבח הזנה עורר חשש ל'ניוון מוסרי' ולהנצחת הסעד בעיר. דיון דומה נערך ב־26 בספטמבר על הקמת אוהלים עבור אלה שעדיין לא נמצאו להם פתרונות.⁶⁴ מן הדיון עולה שבכדיקה נמצאו בעיר כמאתיים חדרים פנויים, ולכן טען לרנר, יושב ראש ועד הפליטים העירוני כי לא כדאי להקים אוהלים שינציחו את בעיות ההיגיינה וריכוז הפליטים. אחרים ענו שהחדרים הפנויים משמשים לקייטנים, המשלמים עבורם כסף טוב וגם מוסיפים לפרנסת העיר. חלק מבעלי הדירות סירבו להשכיר את חדריהם למשפחות גדולות מחשש מצפיפות. פליטים שישתכנו בחדרים אלה, כך חששו, ינצלו את מצבם כדי להישאר בעיר. הקמת אוהלים זמניים הייתה אינטרס עירוני, כדי למנוע השתכנות קבע של פליטים וכדי ליצור בעיה היגיינית נראית לעין שתניע את הבריטים לפעול. בסופו של דבר הוחלט לא להקים אוהלים בעיר.

היעדר פתרונות מספקים העלה גל של טענות על קיפוח עדתי, במיוחד מצד התאחדות התימנים.⁶⁵ ועד העזרה התל־אביבי הציע לשלוח את התימנים תושבי יפו למושבות הסביבה למצוא את פרנסתם, מה שהעלה את רוגזם של אנשי העדה, מאחר שהצעה דומה לא הוצעה במאורגן לפליטים אחרים. על פעולה מאורגנת של תושבי יפו היהודים ידוע לנו מעט מאוד. אפשר ללמוד על חוסר שביעות הרצון שלהם מעיריית תל־אביב ומוועד הקהילה מכך שהם הקימו ועד סיוע מקומי נפרד, אולם ניהלו עמו משא ומתן.⁶⁶ בבסיס הדברים עמד פער בין רצון הפליטים למצוא פתרונות של קבע בתוך תל־אביב לבין הרצון של פרנסי העיר להגביל את הטיפול בפליטים עד לחזרתם לבתיהם. תחושת הרחיקה של הפליטים חברה לחוסר היכולת להתגייס לעזרה עצמית ויצרה תסכול שקשה היה למנוע בנסיבות שנוצרו. תחושת התסכול התעצמה כשהתברר שעיריית תל־אביב ביקשה להשתמש בחלק מכספי הסיוע שקיבלה מהוועד לקימום ההריסות בירושלים לחיזוק תשתיות העיר ולאוו דווקא לשיקום הנפגעים. הנימוקים שהציג רוקח על הצורך לפתור את בעיית הפליטים התמקדו בבעיית מבני הציבור, ההיגיינה הציבורית ועול התמיכה הכספי, אף שחלק ניכר מההוצאה הכספית נפל על כתפי המוסדות הציוניים באמצעות קרן הסיוע הכללית ולא על כתפי העירייה.⁶⁷ רוקח לא הציג נימוקים בדבר חשיבות האחיזה ביפו המעורבת ובמקורות

⁷¹ י"ז אלול תרפ"ט (22.9.1929), את"א, 4/145/614.

⁶⁴ פרוטוקול הוועדה לטיפול בפליטים, 26.9.1929, את"א, 4/145/614.

⁶⁵ למשל, מכתב בחתימת התאחדות התימנים בארץ ישראל ומועצת התימנים בתל־אביב, 9.9.1929,

את"א, 4/145/614.

⁶⁶ עדויות לקיומו של הוועד נותרו מאזכרו בפרוטוקול הוועדה לטיפול בפליטים, את"א, 4/145/614.

⁶⁷ קרן העזרה בירושלים שילמה עבור הוצאות ישירות, דוגמת הוצאות תחבורה, עזרה ראשונה, אש"ל לשוטרי משטרת תל־אביב, מזון וכיבוד לחיילים הבריטים, סיוע חרום למקומות אחרים. חשבונות שונים, את"א, 4/146/614 וכן הוצאות מאוחרות, כגון: שיפוץ מבני ציבור, החזרים לאנשים פרטיים שסייעו בהובלות, אספקת ציוד סניטרי, מזון וכולי. פירוט חשבונות שהגישה עיריית תל־אביב, חשבונות שונים, שם, 4/147/614. קרן העזרה מימנה תשלומים גם לגני ילדים עבור ילדי הפליטים. מכתב תודה של שושנה פרסיץ, ראש מחלקת החינוך של העירייה לקרן העזרה, 6.12.1929, שם, 4/146/614.

הפרנסה שלה. קשה להימנע מהמחשבה כי בתל-אביב ראו באופן אחר את תפקידיה ביחס לפליטי המושבות ויפו. העירייה לא חששה מכך שפליטי המושבות והיישובים העבריים ינסו להשתקע בתל-אביב. הנחת המוצא, שהוכחה כנכונה, הייתה שאלה ישובו לבתיהם במוקדם או במאוחר מאחר שמתחילה בחרו באורח חיים חקלאי.⁶⁸ העובדה שתל-אביב שימשה מרכז בשעת צרה עבור אנשי המושבות חידדה את חשיבות קיומה העצמאי של תל-אביב, ולכן שירתה במידה רבה את חיזוק תדמיתה. הגישה הייתה שונה ביחס ליהודי יפו ושכונות הגבול, שהיו בשוליים הגאוגרפיים והחברתיים של החברה, ואשר קליטתם הייתה משפיעה באופן מידי וישיר על מרקם החיים התרבותי והכלכלי בעיר ופוגמת בתדמית ובאופי המודרניים והאירופיים שביקשו להוביל בתל-אביב.⁶⁹

שיקום הפליטים עורר שאלות של אוטונומיה ניהולית בעיר. ככל שחלפו הימים התעצם הוויכוח אם לתמוך רק באלה שנפגעו באופן ישיר או גם במי שנפגע באופן עקיף, דוגמת אנשים שרכושם לא נפגע אך איבדו את מטה לחמם. הוויכוח היה בגופי הסיוע בעיר, ובמיוחד בין העירייה לבין קרן הסיוע בירושלים. בירושלים חששו שאנשים שהיו במצוקה טרם הפרעות ינצלו את השעה לקבלת תמיכות, וראו בכך ניצול לרעה של המצב. מנגד, אנשי ועד הפליטים ראו עצמם אחראים לכלל הנזקקים ולכן ביקשו תמיכה גם עבור מי שנפגעו פגיעה עקיפה.⁷⁰ גם בעיריית תל-אביב הביעו כעס על דרישת ועד הסיוע המרכזי לחלק תמיכות לנפגעים ישירים בלבד ובמיוחד על מעורבותו בהגדרת הפליטים הזכאים לסיוע, מה שמלמד שעל הפרק עמדה גם שאלת מרותה של ירושלים.

בחיפה היה הגוף שניהל את הסיוע לפליטים ועד הקהילה. שם לא הייתה דיכטומיה כבתל-אביב בין הקהילה לבין העירייה. הפליטים מעכו ומיישובי הסביבה, ובמיוחד משכונות העיר התחתית המעורבות, התרכזו בהדר הכרמל, לב חיפה העברית. בראשית ספטמבר דווח על 1,550 פליטים שהתרכזו בשכונה ועל עוד 280 שנמצאו במרכז המסחרי.⁷¹ עם פרוץ המאורעות הקים ועד הקהילה ועד עזרה לטיפול בפליטים.⁷² בימים הבאים הוקמה מערכת סיוע שכללה ועדת הספקה, ועדה משפטית וועדה סניטרית. תחילה סיפק הוועד אוהלים לפליטים, מזון והשגחה על הילדים כדי לאפשר להוריהם להתפנות להתארגנות. גם בחיפה הובילה 'הרסה' את הסיוע הרפואי, ופתחה בית חולים חירום במכירת בית הספר הריאלי שבהדר הכרמל. ברו"חות הסיוע לא נזכר סיוע של עיריית חיפה. כמעט ולא נמצאו פליטים שמצאו פתרון בדירות פרטיות. מצאי הדירות הפנויות בהדר הכרמל לא היה גדול,

68 בשלהי ספטמבר נותרו עדיין בתל-אביב רק אנשי כפר אוריה שלא נמצאו להם פתרונות. פרוטוקול הוועדה לטיפול בפליטים, 26.9.1929, את"א, 4/146/614.

69 יחס דואלי לפליטי יפו ולתחושת המצוקה הכלכלית והחברתית שעוררו בתל-אביב, לעומת הצורך בגילויי סולידריות לאומית, התעורר גם בימי המרד הערבי וביתר שאת בימי קיץ 1947. ראו, משה נאור, בחזית העורף: תל-אביב והתגייסות היישוב במלחמת העצמאות, ירושלים 2009, עמ' 179-200.

70 פרוטוקול הוועדה לטיפול בפליטים, 22.9.1929, את"א, 4/145/614.

71 'המאורעות בחיפה', דבר, 3.9.1929.

72 רו"ח ועד העזרה, אה"ח, 241/8.

ורק מעטים, בעלי יכולת, שכרו דירות בשכונה.⁷³ ועד הסיוע טיפל בריכוז הפליטים בהדר ובאלה שנותרו בעיר התחתית, בלב האזור הערבי, בצורה דומה, ללא הבחנה תקציבית או אחרת. באותו אופן החלו לטפל בהשבת הפליטים לבתיהם כבר מתחילת ספטמבר. דיווחי הקהילה מראים שעד החורף רוב הפליטים שבו לבתיהם, והאוהלים שהקים ועד הקהילה בהדר הכרמל בשלהי אוגוסט נעלמו מהנוף. עם זאת דיווחים על מצב הביטחון בשכונות מראים שחארת אל־יהוד שבעיר התחתית נותרה כמעט ריקה מתושביה גם בינואר, והצפיפות בהדר הכרמל עלתה.⁷⁴

חוסר היכולת הכלכלית של ועד הקהילה לענות על כל מצוקות הפליטים הציף גם בחיפה מתחים חברתיים ועדתיים, במיוחד בכל הקשור למערכות היחסים בין הציבור הלא־מאורגן, הספרדי ברובו, לבין הקהילה העברית ומוסדותיה. רוב האנשים שנפגעו היו משכונות הפריפריה ומהשכונות המעורבות בעיר התחתית. הם נמנו בדרך כלל עם האוכלוסייה הספרדית והמזרחית, ובאו מקרב השכבות הלא מאורגנות. תחושותיהם הקשות תורגמו להתמרמרות, שהיו לה ביטויים עדתיים, ולהבעות אי־אמון בעבודת ועד הקהילה בפרט ובקיומה של הקהילה בכלל. פעולת הסיוע בחיפה הייתה קהילתית ולא עירונית, בשונה מתל־אביב שבה הסיוע הסוציאלי היה קהילתי, אך הפעולה להשבת הפליטים הייתה עירונית. ישנה חשיבות גם לעובדה שפליטי יפו לא היו שייכים באופן רשמי לתל־אביב ולכן לא חלה חובה על העירייה למצוא להם פתרונות ארוכי טווח. וכך, בעוד הדיונים בתל־אביב נגעו לבעיות סוציאליות ולביטחון אישי, ולתפקיד העירייה כמרכז עוצמה אזרחי ביישוב, בחיפה עלו שאלות של שייכות לקהילה העברית, של חוסנה של הקהילה המאורגנת, ושל מעמדה של האוכלוסייה היהודית בעיר המעורבת. יש לזכור שהשייכות לקהילה הייתה רצונית. ההכרה הבריטית בסמכויות הייצוג הבלעדיות של הקהילה, שבאה לידי ביטוי בחוקת הקהילות, הייתה עדיין חדשה ולא מבוססת ציבורית. כלומר, לתחושות השייכות לקהילה היו השלכות מרחיקות לכת על חוסנה ועל יכולת התפקוד של מוסדותיה. מרבית הפליטים היו בני היישוב הספרדי והעני יותר בעיר ועוד קודם לכן חשו ניתוק מן הקהילה. הם הקימו 'ועד לנגועי הפרעות' – ועד פליטים שפעל במנותק מוועדות הקהילה, שהקמתו העידה על חוסר האמון במוסדות הקהילתיים. הפליטים ניסו לפנות ישירות לגורמים מחוץ לעדה, להנהלה הציונית ולשלטונות הבריטיים מבלי שידעו את ועד הקהילה או את ועד הביטחון. התארגנויות דומות היו בארד אל־יהוד ובחליסה, שתושביהן נפגעו במהלך המאורעות.⁷⁵ משלא נענו, פרסמו אנשי הוועד את תלונותיהם בעיתונות הארצית – צעד שהעיד על מצוקתם.⁷⁶ השלטונות הבריטיים, כמו גם אנשי ההנהלה הציונית, לא הסכימו

73 'מהמתרחש בארץ', דבר, 9.9.1929.

74 'חיפה: התפוצצות בחרת' אל יהוד', דאר היום, 17.1.1930.

75 מכתבים מהוועד לנגועי הפרעות ומוועדי השוכנות אל ועד העזרה המרכזי בירושלים, אצ"מ, S25/9518.

76 למשל, פרסום מכתב הוועד לנגועי הפרעות להנהלה הציונית, הוועד הלאומי וועד העזרה המרכזי,

לקיים קשר ישיר עם ועדי הנפגעים ובכך חיזקו את מוסדות הקהילה, אולם הייתה זו שעת מבחן קשה לקהילה הלאומית הצעירה.

ראשי הקהילה הציגו את שיקום הפליטים כאינטרס לאומי כללי. לא נעשה ניסיון מאורגן להישאר בהדר הכרמל,⁷⁷ אלא התושבים הפעילו לחץ על גורמי הקהילה ועל הרשויות הבריטיות לחזק את השמירה בשכונות. נימוקי ועד הקהילה על צורך לסייע לפליטים לשוב לבתיהם, נגעו בדרך כלל בצורך הלאומי: חשיבות האחיזה היהודית בעיר התחתית, חשיבות הרציפות היישובית וכמובן חשיבות השמירה היהודית בריכוזי המסחר. לתושבי חליסה, לדוגמה, נאמר שלשכונתם חשיבות לאומית רבה, בהיותה גשר בין נווה שאנן להדר הכרמל. גם בחיפה הופעל לחץ כלכלי על הפליטים לשוב לבתיהם. תושבי חליסה המעורבת טענו בתלונה שהפנו להנהלה הציונית בלונדון ובה דרשו סידור שמירה הולם בשכונתם, נגד ועד הקהילה שמנע סיוע מתושבים שסירבו לשוב לבתיהם. קלף המיקוח שבו השתמשו היה זהה לקלף שהפעילה הקהילה – חשיבותה הגאוגרפית של חליסה כגשר מחייבת את ההשקעה בביטחון בה.⁷⁸

שיקום האחיזה היהודית בעיר התחתית כלל גם את חידוש החיים הכלכליים, אלא שהטיפול ב'נגועי הפרעות' אך חודשים ארוכים. הסיוע הממשלתי ניתן בצמצום רק למי שהוכח כי נפגע ישירות מהאלימות ועוכב עד לסיום ההליכים המשפטיים. הסיוע שניתן מהמוסדות הלאומיים, מרביתו כהלוואות, היה מועט. ההבחנה בין 'נגועים ישירים' ל'נגועים עקיפים' הייתה מהותית גם בחיפה. גם כאן הפנו את הכעס אל ועד הסיוע המרכזי בירושלים, אולם בטיעונים שונים. הטיעון הראשון היה קיומה של הקהילה: החרם הכלכלי פגע גם בסוחרים בני המעמד הבינוני, ולכן הצטמצם מעגל משלמי המסים לקהילה. הקהילה נאלצה לצמצם את התמיכות שנתנה לנפגעים, ובכך גרמה להחרפת תחושות ההתמרמרות ולהחלשת הקהילה כולה. מכתבים התובעים את עלבונה של חיפה על קיפוחה בחלוקת כספי הסיוע יצאו אל ועד העזרה המרכזי, ותבעו במיוחד סיוע לנפגעי ה'עקיפים' שלא היו זכאים לפיצוי מהבריטים. לחוסן הקהילה נוספה שאלת הכבוד הלאומי: 'שאלת עזיבת השוק למסחר ערבי היא לא רק שאלה כלכלית בשביל משפחות המעוניינים, כי אם גם בראש ובראשונה שאלת הכבוד הלאומי שלנו. [...] מי שהרגיש בשמחה הגלויה של שונאנו יכול לשער את הנזק הלאומי והמוסרי הנגרם לנו'.⁷⁹ הבחירה בדגש לאומי ולא סיעודי תוביל, כך קיוו,

שבו נכללו תלונות על היעדר סיוע קונסטרוקטיבי ליושבי האוהלים או לשוכרי הדירות שאזל כספם. הכותבים הלינו על שכספי סיוע המגיעים מחו"ל ומתורמים אחרים לא הגיעו אליהם, אלא הופנו לתוכניות קהילתיות או עירוניות. 'תזכיר', הארץ, 6.12.1929.

77 בסוף ספטמבר ירד מספר הפליטים שקיבלו כלכלה יומית לכמאתיים בלבד. 'חיפה: בין הפליטים', דבר, 30.9.1929.

78 שם.

79 מכתב ועד הקהילה בחיפה לוועדת הסיוע המרכזית בירושלים, ינואר 1930 (ציון היום אינו ברור), אה"ח, 251/7.

להקצבה גדולה יותר מהמוסדות הלאומיים. בחיפה לא עלתה בעיית הסמכות מול ירושלים, שכן ועד הקהילה היה בהגדרתו הרשמית זרוע של המוסדות הלאומיים ולכן כפוף להם. מניתוח התנהלות הנהגות הקהילות ביפו, בתל־אביב ובחיפה, עולה באופן ברור שהדגש היה לא רק על מציאת פתרונות למצוקה שנוצרה, אלא גם על האופן שבו אפשר למנף את המצוקה לעיצוב מדיניות ציבורית, בתל־אביב כסמל לאורבניות עברית וכמובילת היישוב היהודי, בחיפה כמודל לקיום יהודי בעיר מעורבת. תרפ"ט הייתה מבחינה זו תחנה משמעותית בחיזוק הנבדלות בתוך העיר המעורבת.

חוסר הנכונות של תל־אביב לשקם את פליטי יפו בעיר העיד כי שיקולים כלכליים וסוציו־אקונומיים מקומיים גברו על השיקולים של היפרדות לאומית. כך גם הפעולה לעידוד צריכה עצמית ותוצרת עברית לצד הצורך להכריז על הגנה על ערביי יפו שביקשו להגיע לתל־אביב, וכך גם חוסר ההתערבות במצב היהודים ביפו בימי החרם הכלכלי לצד הניסיונות לבסס את האוטונומיה המשטרית העירונית.

חוסנו של המרחב העברי נמדד בשני מישורים. מישור אחד היה היכולת להדוף מתקפות ערביות ובכך לאפשר קיום עברי, יכולת שהוכחה בתל־אביב ובשכונת הדר הכרמל החיפנית. החוסן המקומי התבלט על רקע הפגיעה בקהילות יהודיות קטנות יותר או כאלה שלא היו מאורגנות להגנה עצמית. במישור אחר נמדדה יכולתו לספק ליישובים האחרים תחושת ביטחון וסיוע אמיתי בשעת צרה. כאן ניכר פער גדול בין ההתנהלות התל־אביבית לזו החיפנית. שתי הערים שימשו מקלט לפליטות פנימית ולפליטות מיישובים כפריים סמוכים, ובשתייהן הדגישו זאת בפניות אל ההנהלה הציונית ואל גורמים אחרים. אולם בתל־אביב הדגישו את פליטי המושבות העבריות, ואילו פליטי יפו הוחזרו לבתיהם כמעט בכוח. העיר אמנם סיפקה הגנה ומקלט זמניים, ונשותיה התגייסו מיד לפעולת הזנה ושמירה על הילדים, אבל היה קושי בגיוס התושבים לסיוע נוסף על רקע של פערים מעמדיים ועדתיים. העירייה לא נאלצה לפרוע בעצמה את המחיר הכלכלי הציבורי המידי. הבקשות להשתמש בכספי קרן קימום ההריסות לחיזוק תשתיות העיר גם בצפונה המרוחק מיופו ובכספי סיוע אחרים לחיזוק מוסדות התרבות העבריים בעיר מעידות על השימוש בתדמית של 'מרחב חיוני לסביבה' לצורך חיזוק העיר כולה ולא רק גבולה עם יפו.

בחיפה הופנתה פעולת ההסברה לאוכלוסיית העיר ולהנהגה הציונית. השבת הפליטים לבתיהם נומקה בנימוקים של שמירה על אינטרסים הלאומיים במרחב המעורב וגובתה בניסיונות להגביר את השמירה על השכונות ובדרכים. את משאבי קימום ההריסות ניסו לגייס לטובת הצורך הלאומי בהיבדלות המגורים ובמציאת פתרונות לעולים החדשים.

חידוש חיי הכלכלה

התגובה הראשונית על ההתפרצות האלימה הייתה סגירת החנויות היהודיות והערביות שפעלו באזורים המעורבים ובאזורים הערביים בשתי הערים.⁸⁰ חלק מהחנויות נבזזו וניזוקו, חלקן נותרו נעולות בגלל החשש של בעליהן לשוב ולפתוח אותן. אולם החל באמצע ספטמבר נוסף לקיפאון במסחר חרם כלכלי שהוכרז ברחוב הערבי על עסקים יהודים. החרם נאסף בעיקר באמצעות נוער שהסתובב ברחובות יפו והטיל את מוראו על בעלי החנויות. אל החרם נלוותה שביתה כללית, בין היתר בתגובה על מעצרים של צעירים ערבים שהשתתפו במאורעות בידי המשטרה הבריטית. השביתה הייתה חלקית בלבד.

דיווחים של בני הזמן ומחקרים מאוחרים מציינים כי החרם לא פגע במשק היהודי לטווח ארוך.⁸¹ אולם ההתמודדות עמו תרמה להבניית ההיבדלות במרחבים העירוניים. המאורעות פרצו לאחר שהמשק היהודי יצא מהמשבר שנמשך משנת 1925 והחל להתאושש. האבטלה פחתה במידה משמעותית, וגם ענף הבנייה החל מתאושש.⁸² עיריית תל-אביב ידעה בשנות המשבר שנים קשות של מאבקים פנימיים בין חוגי ה'שמאל' לחוגים 'האזרחיים', ושנים של קיצוץ תקציבי והרחבת התלות הכלכלית בממשלה שנחלצה להציל את העירייה מפשיטת רגל. מועצת העיר הרביעית, שנבחרה בדצמבר 1928 ובראשה שב ועמד מאיר דיזנגוף (אחרי היעדרות של שלוש שנים) צריכה הייתה לחזק את מעמדה הציבורי, אך גם את מעמדה של הבורגנות העירונית העברית. הדיון הציבורי הלוהט על דרכה הכלכלית של הצינונות, שליווה את המשבר הכלכלי ואת ההיחלצות ממנו, עמד ברקע התגובה בשתי הערים על המאורעות והחרם שבעקבותיהם.⁸³ ההתייחסות כאן אל החרם תהיה לכן לא רק במישור המעשי-כלכלי, אלא גם במישור התודעתי. בציבור העברי פעלו כוחות מנוגדים: מצד אחד הייתה מגמה ברורה להמעיט בדיווח על עוצמת החרם ולמזער אותו, במיוחד ביחס לסוחרים יפו וחيفا; מן הצד האחר ניכר ניסיון לניצול האירועים לחיזוק מגמות של יצרנות עצמית ושל בדלנות לאומית.

80 החרם והשביתה הוכרזו בכל הארץ. בירושלים ניסה המושל אדוארד קית-רוטש להתערב כדי להפסיק את החרם ואף זימן אליו מפגש סוחרים יהודים וערבים, אולם נכשל. 'דויתרס, על החרם הערבי', דבר, 29.9.1929.

81 רוייד גורביץ, ולטר פרויס ופנחס נמירובסקי, 'המצב הכלכלי בארץ-ישראל לאחר מאורעות אבי', אחדות העבודה, אוגוסט 1930.

82 אניטה שפירא, המאבק הנכזב: עבודה עברית, 1929-1939, תל-אביב 1977 (להלן: שפירא, המאבק הנכזב), עמ' 46; דוד גורביץ, ספר סטטיסטי לארץ-ישראל, 1929, ירושלים תר"ץ, עמ' 174. בדצמבר 1928 עדיין נמנו בעיר כ-600 מובטלים, מחציתם נכים שקשה היה לסדרם בעבודה. דן גלעד, הישוב בתקופת העליה הרביעית: בחינה כלכלית ופוליטית, תל-אביב 1973 (להלן: גלעד, הישוב), עמ' 245; נחום גרוס, 'המשק היהודי בארץ ישראל בשנים ללא תווית, 1928-1932', לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה, ירושלים 2000, עמ' 289.

83 למשל, גלעד, הישוב, עמ' 240-249.

חידוש המסחר

בחיפה החלו המאמצים המאורגנים לפתיחת החנויות מחדש בתחילת ספטמבר, במקביל לתהליך השבת הפליטים לבתיהם. שותפים למאמצים היו לשכת המסחר העברית בעיר וועד הקהילה, שלחצו על מושל המחוז להבטיח את הגנת הסוחרים.⁸⁴ גם ביפו נפתחו החנויות כתוצאה מהתערבות השלטונות הבריטיים, אבל אין תיעוד ללחץ שהפעילה העירייה בעניין זה. לאחר שבוע של חנויות סגורות פרסם מושל המחוז צו המורה על פתיחה מחודשת של החנויות ברחובות בוסטרוס (כיום רחוב דויד רזיאל), המלך ג'ורג' (כיום שדרות ירושלים), החלק היפואי של דרך יפו־תל־אביב ונווה שלום. הצו גובה במשמר בריטי מזוין. באמצע ספטמבר חידשו את התחבורה הציבורית בין יפו לתל־אביב. כתב הארץ דיווח בציניות: 'שכנים ערביים נכנסו לחנויות היהודים כאילו לא ארע דבר ושואלים בתמימות למה לא פתחו החנויות מספר ימים?'.⁸⁵

ביטחון אישי וחרם כלכלי התערבבו בשאלת חידוש המסחר. בחיפה הושקעו מאמצים בהשגת שקט ובחידוש הפעילות המסחרית. יהודי חיפה לא יכלו להינתק מהמרכז הכלכלי שהיה בעיר התחתית. צירי התחבורה, מרכזי המסחר ומקומות העבודה המעורבים הגדולים היו בעיר התחתית ולא יכולים היו לעלות לכרמל. הנמל הבריטי אמנם עדיין לא נבנה, אבל התכניות להקמתו כבר היו ידועות.⁸⁶ מסחר ומלאכה זעירים יכולים היו להתכנס למרחב העברי שעל הכרמל, אבל עיקר הפעילות הכלכלית נשאר בעיר התחתית.

המצב היה שונה ביפו, בה נחלקו חיי הכלכלה בין יהודי העיר לבין יהודי תל־אביב שעבדו ביפו. למרות גידולה הכלכלי של יפו, תל־אביב הלכה ומיצבה את עצמאותה הכלכלית. תחילה ניכר מאמץ להנמיך את הלהבות. העיתונות העברית, במיוחד דבר הפועלי, הרבתה בדיווחים מרגיעים על מצב המסחר המעורב ביפו. כבר בראשית ספטמבר הרגיע העיתון את קוראיו כי אמנם בענף ההלבשה ובענפי 'הצרכים שלא מיד ראשונה' יש משבר זמני, אך ענף המכולת איתן. דיווחים על פגיעה של ערבים ביהודים דווחו כהריגים. ב־3 בספטמבר, לדוגמה, דיווח דבר על יהודי בשם מיכאל גסר, פקיד בית המסחר 'אוקסהורן־דיסקין', שבא לתחנת הרכבת ביפו למסור סחורות להובלה. תיאור המקרה הוא מלאכת מחשבת של ניסיונות הרגעה: 'הסבלים הערבים שברגיל הם ביחסים טובים עם שולחי הסחורות היהודים, היו הפעם מרוגזים, קללו, ירקו ולבסוף זרקו עליו שתי אבנים. לעומת זאת מוסרים כי ברוב פגישות הערבים־יהודים בעבודה אין כל סימן של הבעת רוגז הדדי ובמקרים רבים ניכרים גם אותות של ידידות אמת'.⁸⁷ ככל שחלפו הימים התמעטו הדיווחים המעוררים. בסוף ספטמבר עוד נעשה ניסיון להציג את השביתה כפעולה של 'פרחחים' הכופים את רצונם על

84 'חיפה, לאחר המאורעות', דבר, 3.9.1929.

85 'יפו בימים אלו', הארץ, 2.9.1929.

86 בניית הנמל החלה ב־1929.

87 'חששות ביפו', דבר, 3.9.1929.

הסוחרים הערבים.⁸⁸ גם כתיבי הארץ אימצו מגמה ברורה להבחין בין ההנהגה הערבית לבין האנשים הפשוטים, המבקשים לשוב ולהתפרנס.⁸⁹ אולם הדיווחים לא הסתירו את העובדה שהמצב הביטחוני והכלכלי ביפו הלך והחמיר, ואתו גברה עזיבת הסוחרים לתל-אביב.

לשכת המסחר ביפו בחרה תחילה בקו ממתן, בניסיון לראות את המצב שנוצר כזמני שלא יחייב אותה בהיערכות מיוחדת.⁹⁰ בראשית ספטמבר התכנסה הלשכה בראשות אליעזר הופיין ודנה בחומרת המצב. ההחלטה שהתקבלה, כי אין להכריז על משבר, הייתה בעלת השלכות פוליטיות וכלכליות כאחד. בישיבה דומה של מנהלי הבנקים הוחלט כי אין צורך במורטוריום כללי, אלא שבמקרים מיוחדים יש להתחשב בלקוחות שנפגעו. בשולי הדברים צוין כי ישנם מפקידים יהודים המוציאים את כספיהם מבנקים שאין להם סניפים בתל-אביב, אך אין לראות בכך תופעה גורפת.⁹¹ בשלהי דצמבר הודיעה לשכת המסחר כי המצב הכלכלי במחוז לא נפגע משמעותית, אולם 'מרבית הסוחרים היהודיים עוזבים את יפו ומתרחקים מהנמל'.⁹²

מסוף ספטמבר אי אפשר היה עוד להתכחש למגמת ההיפרדות. מי שיכול היה, בעיקר בעלי העסקים הגדולים, בחר לעבור לעיר העברית, תוך ויתור על דמי השכירות הזולים ביפו ועל הקרבה לנמל. סוחריו המרכזי המסחרי בתל-אביב התלוננו שתחנת הרכבת לא הייתה ערוכה לקליטת כמויות סטונאיות של סחורות לאור התרכזות המסחר בתל-אביב.⁹³ דבר עדכן את קוראיו בלשון יבשה על עזיבת בתי מסחר גדולים את יפו וציין כי שביתת הערבים היא כללית. גם הספנים שבתו ולא שבו לעבודתם בנמל, הדגישו את העיתון, ורק מסעדות ערביות היו פתוחות בחלקן.⁹⁴

העיתונים מלאו מודעות על מכירות חיסול לרגל מעבר בתי עסק לתל-אביב, תוך שימוש באירועים כפרסומת. מחסני יצחק כהן פרסמו כי 'אחרי כל החקירות וגביית עדויות שונות כולם באו לידי החלטה אחת, שרק בליקוויזציה של מחסני יצחק י' כהן יפו, כל צרכי הלבושה לגברים נשים וילדים, ישיגו את התוצאות האמיתיות ביותר. אל תאחרו את ההזדמנות. אנחנו סוגרים בקרוב את סניף יפו'.⁹⁵ סוכנויות הביטוח שגשגו. באזור תל-אביב הציעו ביטוחים

88 'מהנעשה בתל-אביב', דבר, 29.9.1929.

89 דיווח מ-6 בספטמבר על משבר פנימי ערבי ועל התנגדות הפועלים היומיים להמשך השביתה שעליה הכריזה ההנהגה ברדישה לשחרור כל האסירים הערביים. כתב הארץ דיווח שנפגש ביפו עם ערבים מחוגים שונים וקיבל מכולם את אותה התחושה. 'יפו בימים אלו', הארץ, 6.11.1929.

90 לשכת המסחר היהודית נקראה 'לשכת המסחר יפו והמחוז', ופעלו בה גם ערבים. לצדה פעלה לשכת מסחר ערבית שכללה ערבים בלבד.

91 'במסחר', דבר, 3.9.1929.

92 'דו"ח לשכת המסחר ביפו', הארץ, 31.12.1929.

93 'על תחנת הרכבת והמסחר בתל אביב', דבר, 30.9.1929.

94 'שביתת הערבים', דבר, 16.10.1929. הכותב הוסיף במידה של התמרמרות או התרסה שבתחום תל-אביב, בדרך יפרת-אביב, יש חנות מכולת אחת בבעלות ערבית, והיא נפתחה ללא חשש.

95 הארץ, פרסומים שונים במהלך דצמבר 1929.

לשטחי הפרדסים נגד 'נזקי פרעות, מהומות, התנפלויות, מלחמה, התפרצויות וכדומה'.⁹⁶ בגלל חוסר הביטחון הפיזי נסוגו הבריטים מצו פתיחת החנויות שהוציאו בתחילת ספטמבר. בסוף החודש הודה סגן נציב המחוז, הרולד קרוסבי, כי אינו יכול לערוב לביטחון הסוחרים והציע לסגור את עסקיהם בעיר עד יעבור זעם.

המאבק על אחיזה יהודית ביפו נותר בידי בעלי החנויות הקטנות שלא יכלו לעבור לתל־אביב ויהודים תושבי העיר שהתלוננו תדיר במשטרה על היעדר ביטחון, ללא גיבוי ציבורי של עיריית תל־אביב או של ועד הקהילה. ההתכנסות לתוך תל־אביב חיזקה את הבנייה בה והעלתה את הביקושים לחנויות ולמחסנים. הרצון להיבדל מיפו, תהליך שהחל כזכור ב־1921, קיבל תנופה והבחירה להישאר בעיר או לעזובה נתפסה כבחירה פרטית ולא כאינטרס לאומי. סוחר יפו פנו לשלטונות המחוז בדרישה להגנה.

החרם פגע גם במסחר החיפאי. יש להבחין בין מסחר משותף לבין שותפויות מסחריות. הקנייה ההדרית מרוכלים ומתגרנים נפגעה: הדר הכרמל התמלאה רוכלים יהודים שעזבו את העיר התחתית. רבים מסוחרי הסדקית, חומרי הבניין והתבואות היהודים נקלעו לקשיים משום שנאלצו לעזוב את חנויותיהם בשוקי העיר התחתית, בגלל החרם הערבי שהוכרז על עסקים יהודים.⁹⁷ מנגד, העיר התחתית התמלאה בסוחרים ערבים שהגיעו מדמשק, וניצלו את עזיבת הסוחרים היהודים את השווקים. מצב זה זירז את הקמת המרכז המסחרי החדש בהדר הכרמל, בפנינת הרחובות הרצל וביאליק, שתכניות להקמתו כבר היו קיימות. ראשי השכונה שינו את עמדתם בנוגע לרוכלות בשטח השכונה, והיא נמלאה חנויות קטנות. כמו שותפויות מסחריות שאפיינו את בני המעמד הבינוני, סוחרים שעסקו ביצוא וביבוא של תוצרת חקלאית, של חומרי טקסטיל ועוד. ענף זה נפגע פחות, ושב והתאושש בימי הגאות הכלכלית בתחילת שנות השלושים. שותפויות אלה צלחו באופן דומה גם את ימי המרד הערבי: מתיחות לאומית אמנם פגעה בשוק זה, אבל גאות כלכלית ואפשרויות פרנסה הם שהכתיבו את קיומו עד ימי המאבק על הקמת המדינה.

המאבק על צריכת תוצרת עברית

אחת מתוצאות החרם הייתה התגברות המאבק על צריכת תוצרת עצמית או עברית, שכונה 'המאבק למען תוצרת הארץ'. בשתי הערים היו שקראו להחרמה או לפגיעה בתוצרת ערבית. בדרך כלל לא זכו יוזמות פרטיות אלה לגיבוי ממסדי ולעתים גונו באופן רשמי. בחיפה התנגדו לכך המוסדות, בניסיון להנמיך את גובה הלהבות. העיתונים דיווחו על התרבות אלימות, בעיקר של צעירים נגד הרוכלים הערבים שבאו למכור את מרכולתם בשווקים המשותפים ונגד צריכת 'תוצרת זרה'. היו גם קריאות סקטוריאליות, כגון קריאה להחרמת תוצרת הדייגים הערבים והסבלים שלקחו חלק פעיל בהתפרעויות. ב־16 בספטמבר 1929

96 'המשרד לאחריות כללית, שדרות רוטשילד 9 תל־אביב', הארץ, 9.12.1929.

97 דיווח ברל רפטור בישיבת הוועד הפועל של מפ"ח, 12.11.1929, ארכיון העבודה (להלן: אה"ע), IV-250-27-1-620.

נוסדה ליגה להגנת תוצרת היישוב והספקה עצמית לא כאחת מוועדות הקהילה הרשמיות, אם כי הייתה מתואמת עם הוועדה הכלכלית של הוועד הלאומי.

בתל-אביב התקבלו היוזמות הפרטיות להחרמת תוצרת זרה בעין יפה יותר על ידי הממסד הציבורי, אם כי גם כאן גונתה האלימות, והעירייה הבטיחה למושל המחוז הגנה לסוחרים הערבים שיגיעו לעיר.⁹⁸ המקבילה ל'ליגה להגנת תוצרת היישוב והספקה עצמית' שנוסדה בעיר נחשבה לוועדה רשמית של הקהילה.⁹⁹ הבחנה זו בין חיפה לתל-אביב מעידה על מדיניות הפשרנות הרשמית של הקהילה בחיפה מול העירייה ושלטונות המחוז. בתל-אביב יש להבחין בין גישתה הברדלנית של העירייה לבין הגישה הזוהירה של ועד הקהילה. דוגמה אפשר לראות בפניית ועד הקהילה לוועד הלאומי לקבלת הנחיות בדבר העמדה הרצויה ביחס לחרם יהודי על תוצרת ערבית שהחל מתארגן בעיר, מחשש מהתגברות הקריאות לחרם. אנשי ועד הקהילה הלכו על חבל דק מאוד. הם לא רצו להצטייר כמי שאינם תומכים בהיבדלות וכך להחליש עוד את מעמדם בעיר, לכן העלו נימוקים פרקטיים נגד החרם: החרם טבעי אך בעייתי, והיפרדות יכולה להקל על שוק העבודה העברי או להחריב אותו. הימנעות מנקיטת עמדה מקומית מחייבת והיתלות בעמדה ציונית רשמית שירתה את המלכודת התדמיתית שוועד הקהילה היה נתון בה.¹⁰⁰

היוזמות הפרטיות מעידות על הלך הרוח הציבורי, אבל קשה להעריך את היקפן. לעומתן עמדות ההנהגות הציבוריות מעידות על אינטרסים יותר מאשר על הלך רוח. דוגמה לכך היא דיון שהתקיים בתל-אביב בעניין אספקת תוצרת לריכוזי הפליטים: לאחר ששקטה האלימות ונעשתה ספירת מלאי במחסני הסוחרים הפרטיים, התברר כי אין מחסור מידי במזון בעיר. בין המוצרים שהיו עדיין זמינים מנה דויד בלוך, יושב ראש הוועדה להספקת תוצרת עצמית, בשר, עופות, דגים, ירקות, קמח וכן חלב ומוצריו. אספקת בשר וירקות נמשכה מהשוק הערבי, מקור האספקה המרכזי לתל-אביב טרם הפרעות. החשש לא היה ממחסור אלא מהפקעת מחירים מצד רוכלי העיר היהודים, ורוקח התבקש להפעיל פיקוח עירוני בעניין זה. רק בנוגע לאספקת תוצרת חלב חששו ממחסור. בעיר היו כמאה משפחות שהחזיקו פרה או שתיים ומכרו חלב באופן פרטי. כ-15 אחוז מאספקת החלב הגיעה מהמושבה הגרמנית השכנה שרונה, עיקר תוצרת החלב הגיעה מהמושבות, והיה צורך דחוף לארגן הגנה ממשלתית על דרכי התחבורה ולאפשר הגעת התוצרת.¹⁰¹

משחלפו הימים החלו להרגיש מחסור בתוצרת טרייה. יש להקדים ולומר: ההתארגנות היישובית חיזקה את הקולות הקוראים לברדלנות, אם משיקולים אידאולוגיים ואם משיקולים כלכליים, תוך שימוש בסיסמאות המוכרות של ייצור עצמי, ובמיוחד לאור 'הוכחת' נחיצותה בשעות חרום. מבחינה זו התגלע פער בין המצוקה הריאלית שייצר הזמן לבין השימוש בה

98 מכתב רוקח לקמפבל, 25.9.1929, את"א, 4/ג145/614.

99 השם הרשמי בתל-אביב היה: 'ועדת האספקה שליד עיריית תל-אביב', את"א, 4/146/614.

100 מכתב ועד הקהילה תל-אביב יפו להנהלה הציונית, 13.9.1929, את"א, 4/ג145/614.

101 מכתב בלוך לרוקח, 29.8.1929, את"א, 4/א145/614.

ככלי להגברת מודעות נבדלת. מהפרוטוקולים של הוועדה התל־אביבית להספקת תוצרת עצמית עולה רצון ברור לנצל את החרם ולעודד נבדלות מהמשק הערבי. בישיבה משותפת לנציגי העירייה, תנובה והמשביר המרכזי התגלע ויכוח אם לרכוז את הספקת החלב מתנובה או להמשיך ולרכוש מספקי חלב פרטיים, וגם מרפתני שרונה.¹⁰² נציגי תנובה הסכימו לספק את כל תצרוכת החלב, אך דרשו חוזים שנתיים ובלעדניים.¹⁰³ אנשי תל־אביב סירבו לאפשר לתנובה לנצל את המחסור הזמני ליצירת מונופול על אספקת החלב. מאחר שרפתני שרונה סיפקו רק אחוז קטן מתוצרת החלב, ועיקר התוצרת ממילא הגיע מחקלאים יהודים (פרטיים או במושבות), היה הדיון כלכלי ועקרוני על בלעדיות ומונופולין ולא גלש לדיון לאומי. שונה היה המצב ביחס לירקות, שכן תנובה לא יכולה הייתה להתחרות במחירי הירקות של הערבים. בתקופות של מחסור בירקות בארץ ייבאו ממצרים ומסוריה, כלומר המשך תלות במשק הערבי, גם אם לא המקומי. בנושא הירקות היו המשתתפים תמימי דעים כי יש לנצל את המצב רוח הלאומי ולהשתחרר מהמשק הערבי.¹⁰⁴ כדי להגיע למטרה זו הסכימו אנשי תל־אביב לאפשר בלעדיות למשביר ולתנובה, מאחר שלא היו מגדלי ירקות למסחר פרטיים בעיר. למשתתפי הפגישה היה ברור כי כוחות השוק יהיו חזקים יותר משיקולים לאומיים. יעקב אפטר ואליעזר יפה, נציגי תנובה והמשביר, ביקשו ערבויות מהעירייה למימון הפסדים אפשריים אם הציבור התל־אביבי ימשיך ויקנה מהרוכלים הערבים, שהמשיכו להגיע עם עגלות ניידות לרחובות העיר למרות החרם. לכלל החלטות אמנם לא הגיעו, אולם הטיעון שיש לנצל את ההזדמנות ולעודד צריכת תוצרת עברית עלה שוב ושוב. גם המחשבה על פתרונות לטווח ארוך, דוגמת חוזים שנתיים, מעידה שמטרת הישיבה הייתה יותר מאשר פתרון מיידי לבעיית התוצרת הטרייה לעיר.

דוגמה נוספת אפשר לראות בפרויקט גינות הירק המקומי. בתל־אביב דובר ביוזמה משותפת לוויצ"ו ולעירייה, שעודדו הקמת גינות במגרשים ריקים ופרטיים ואף חילקו שתילי ירקות בחינם. עיקר הפעילות הופנתה לכתי הספר, מה שמעיד על אופיה החינוכי יותר מאשר על תועלתה הכלכלית. בפעולת הסברה הדגישו את הממד הכלכלי והלאומי של המאמץ. תושבי העיר נקראו לגדל ירקות לצריכה ביתית 'לשם קימוץ בהוצאות הבית, לשם קבלת ירקות לא נפסדים ולשם הבראת כלכלתינו הלאומית'.¹⁰⁴ פרויקט דומה קם בחיפה, בהדר הכרמל, רק באביב 1948.

שחיטת הבשר

העיסוק בשחיטה שכרוכים בו צורך כלכלי, סוגיות דתיות, שאיפת היבדלות ובעיות כספיות הכרוכות בדמי השחיטה ובמונופולין עליה, מדגים גם הוא את מורכבות מערכת היחסים

102 פרוטוקול הישיבה, 10.9.1929, את"א, 4/146/614.

103 תנובה, שהוקמה ב־1926, הייתה צריכה לעמוד בתחרות קשה בשוק החלב, שמחירו בארץ ירד בין השנים 1928–1930, ולכן שאפה לקבל מונופול וחוזים שנתיים. גלעדי, הישוב, עמ' 212.

104 'אל תושבי תל אביב', הארץ, 12.9.1929.

הלאומית. השחיטה אינה מוצר צריכה רגיל: מדובר בתעשייה חיונית בעלת משמעות כלכלית. בחיפה העיסוק בשחיטה ובמתן ההכשרים לשחיטה כשרה לקצבים ערבים ליווה את הקהילה למן הקמתה והיה לאחד הביטויים של שאלת היחסים עם ערביי העיר. ההנהגה היהודית דחתה בקשות למתן מונופולין לשוחטים יהודים, בטיעון של מורכבות היחסים עם הערבים ושל רצון להימנע ממתוחות עם ערביי העיר ועם השלטונות. למרות זאת, באופן שאפיין את דרכה של הקהילה החיפנית, ניתנו רישיונות שחיטה כשרה ליהודים בלבד. כבר מחורף 1924 כללו מרבית החוזים שחתם ועד העדה התחייבות להימנע מהעסקת ערבים.¹⁰⁵ מבחינה זו לא ציינו אירועי קיץ 1929 שינוי.

יהודי תל-אביב קיבלו שירותי שחיטה ביפו ונאבקו עוד לפני המאורעות להעביר את השחיטה לתל-אביב. הטיעונים נגעו בעיקר בטיב השחיטה ובמידת כשרותה, אף שהייתה בפיקוח רבנות יפו. הבריטים סירבו לבקשה מטעמים פוליטיים ועקב הבנת הרגישות הכלכלית. עם פרוץ המאורעות הוקפאה השחיטה ביפו, בגלל סירובם של קצבי תל-אביב להגיע לבית המטבחים. בתחילת נובמבר, כאשר החל בעיר מחסור בבשר, נתן מושל המחוז אישור זמני להפרדת השחיטה. נראה כי החשש מאובדן המונופולין היה חזק יותר מהחרם: כעבור שבועיים דיווח ועד הקהילה כי נציב המחוז נכנע ללחץ של עיריית יפו, ודרש מקצבי תל-אביב לשוב ולשחוט ביפו – דרישה שנענתה בסירוב, בתמיכת הקהילה. כך עמדה הקהילה ללא שחיטה משלה ובעיר נוצר מחסור קשה בבשר, אולם את הרישיונות לא קיבלו. הטיעונים על הסכנות שמייצג בית מטבחים, יחד עם האינטרסים הכלכליים בשתי הערים, הפכו את המאבק לייחודי והיו שותפות לו גם ההנהגות העירוניות וגם הבריטים.

מקומות עבודה מעורבים

שיבה למקומות העבודה המעורבים, בעיקר הממשלתיים אבל גם הפרטיים, הייתה מדד לרצון לשמור על מעמדם האזרחי של היהודים מבחינה כלכלית ופוליטית במרחב המעורב. החרושת בחיפה התרכזה בעיר התחתית ובמפרץ, בצמוד לים, לרכבת ולצירי התחבורה. המשך הפעילות היהודית באזורים אלה נתפסה, כאמור, כחיונית. גם בתל-אביב וכיפו שוק העבודה העירוני לא היה עסוק עד לאותו הקיץ בנושא העבודה העברית כעניין אידאולוגי ביסודו.¹⁰⁶ אפשר אמנם לציין את החלטתם של אנשי אחוזת בית ששכונתם תיכנה בעבודה עברית או את מאבקם של פועלי הדר הכרמל בהעסקת עוזרות בית ערביות בשכונתם, אך מדובר באירועים ייחודיים שלא התפתחו למגמה ציבורית דומיננטית. מקומות העבודה הממשלתיים שבו לפעילות בראשית ספטמבר על פי צו ממשלתי. ועד הקהילה בחיפה

105 רוגמת חוזה: אה"ח, 271/11, חוזה מינואר 1924, אה"ח, 208/4.

106 אניטה שפירא טוענת שעד שנות הארבעים בא עניין זה לידי ביטוי בעיקר במושבות העבריות ולא בערים. שפירא, המאבק הנכוב, עמ' 12.

ניהל מאבק עיקש בשלטונות לקיום אבטחה ייחודית לעובדים היהודים, בנימוק לאומי של שמירה על נוכחות יהודית במקומות אלה.¹⁰⁷

היוזמות לשיתופי פעולה פועליים שאפיינו את חיפה בשנות העשרים נמשכו גם בשנות השלושים, אולם בקיץ 1929 נזרעו הזרעים למפנה גם בתחום זה. בשלהי 1930 קמה המחלקה הערבית בהסתדרות, שפעולתה לוותה בהתלבטויות בין מידת ההיפרדות לבין הצורך בפעולה משותפת. ארגון הפועלים המשותף הראשון, הסתדרות פועלי הרכבת, פסק מלהתקיים ובמקומו הוקמו שתי הסתדרויות נפרדות.¹⁰⁸ הסתדרות פועלי הרכבת הערבית הייתה לסקציה של ההסתדרות הערבית וסירבה לשתף פעולה עם הפועלים היהודים. שיתוף הפעולה התאושש באופן אטי ולא מלא: ברית פועלי ארץ ישראל התקשתה לחדש את פעולתה וזכתה לביקורת ברחוב הערבי והיהודי. אבא חושי כתב שהמפגשים התקיימו בבתי קפה ובבתים פרטיים מ'חשש מפני האויבים', וכי מן הערבים ששיתפו פעולה עם הברית (מספרם הגיע למאה, רובם פועלי רכבת) נדרש אומץ לב רב כי 'הימים היו ימי הסתה גלויה ונסתרת'.¹⁰⁹ ניסיונות רשמיים לחידוש הפעולה המשותפת החלו באפריל 1930, עם החלטת הוועד הפועל של ההסתדרות להקים בעיר (ובירושלים) 'קלובי פועלים'. ביוני 1931 נערכה ועידה פומבית ראשונה של פועלים יהודים וערבים מאז המאורעות, שהייתה משותפת לפועלים שעבדו במקומות העבודה הממשלתיים: פועלי הרכבת, הדואר והטלפון. פרויקט בניית הנמל, הפרויקט הממשלתי המרכזי במחצית הראשונה של שנות השלושים, זימן מאבקים רבים. איגוד פועלי הנמל מנה 450 חברים בסתיו 1929, מהם 22 יהודים. בדיוני הוועד הפועל של מפ"ח כינו את יחסי הכוחות הללו 'פוגרום שני', והתייחסו למאורעות הקיץ כאל הפוגרום הראשון. בדיונים חוזרת ונשנית הטענה שיש להילחם על עבודה עברית גם כלקח מן המאורעות. אף שמדובר במאבק על שוק העבודה, הנימוקים שהושמעו היו פוליטיים ולא כלכליים.¹¹⁰

עבודה משותפת בחלק מהמפעלים הפרטיים הגדולים, דוגמת 'נשר' ו'נור', נמשכה למרות המאורעות, אולם בדרך כלל הפועלים התאגדו רק לשביתות מקומיות לשיפור תנאי

107 ב-23 בספטמבר התעורר סכסוך עם הנהלת הרכבת על עבודת הלילה של החרטים. ההנהלה דרשה מהחרטים לשוב לעבודת לילה, דבר שעמד בהתנגשות עם העוצר הלילי שעדיין קיימה המשטרה. חוסר התיאום בין הנהלת הרכבת ובין המשטרה, כמו גם המאבק על הביטחון האישי מעידים שאף על פי שמקומות העבודה נפתחו וככל הנראה גם אובטחו, המרחב הציבורי נחשב עדיין מסוכן במיוחד בלילה והבריטים לא עשו די כדי להבטיח אותו.

108 רא, Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, California 1996, pp. 149-158

109 אבא חושי, ברית פועלי ארץ-ישראל, תל-אביב 1943, עמ' 10-11.

110 פרוטוקול מועצת פועלי חיפה (לדוגמה דיון הוועד הפועל, 22.9.1929), אה"ע, IV-250-27-1-620. בדיון אחר ביקש חושי להימנע משימוש בטיעונים פוליטיים הפוגעים ביחסים עם הערבים בעיר ולטפל בבעיה מנקודת הראות הכלכלית בלבד.

התעסוקה.¹¹¹ מרכז הקואופרציה, לעומת זאת שינה את מטרותיו בעקבות המאורעות. המרכז, שהוקם מספר חודשים קודם לכן, והיה גאה על הצלחתם הכלכלית של הקואופרטיבים שבהם טיפל, שפעלו בעיר ונהנו מלקוחות ערבים ויהודים גם יחד, התכנס בסתיו 1929 להערכת מצב. החרם פגע בכל הקואופרטיבים שפעלו בעיר התחתית. קואופרטיבים שמרבית לקוחותיהם היו ערבים היו נתונים בסכנת פיזור. היו קואופרטיבים שהצליחו ליצור שוק לקוחות יהודי חלופי. קואופרטיב הנהגים 'הדר הכרמל' היה היחיד שנהנה משינוי המצב, כיוון שאוכלוסיית השכונה גדלה. לצד הנתונים, מעניין להקשיב לנימת הדו"ח, שבו יש שינוי גישה ברור: את הגאווה על שוק הלקוחות המעורב החליפה העדפת השוק העברי. הצורך לסייע לקואופרטיב שנפגע מהמצב לווה בנזיפה על שלא השכיל לפתח קהל לקוחות עברי מספק. הדיווח על ההישרדות הכלכלית של שאר הקואופרטיבים לווה בגאווה על היכולת לבסס שוק לקוחות יהודי חלופי. את הפעילות הדחופה של מרכז הקואופרציה הגדירו בצורך למצוא דיור חלופי מוגן, בסביבה עברית, לקואופרטיבים ששכנו בעיר התחתית, 'בסביבה ערבית יקרה ולא בטוחה'.¹¹²

מקום העבודה המעורב העיקרי ביפו היה הנמל. לא היה זה מקום עבודה ממשלתי, ואת העבודה בו קבעו כוחות השוק הפרטיים. המשך נוכחותם של פועלים יהודים בנמל נתפס כצורך כלכלי. השאיפה הלאומית נחלקה בין הצורך לשמור על האחיזה בנמל לבין הרצון של אנשי תל-אביב להקים נמל עברי, שלו כבר היו תכניות אופרטיביות. העיתונות דיווחה על שיבת פועלי יפו לעבודתם ב-10 בספטמבר, אולם נראה שהדיווח הקדים את המאוחר ומרבית הפועלים התמהמהו לשוב לעבודתם. בניגוד לפועלי חיפה הם לא זכו לאבטחה ממשלתית או למאבק ממסדי לקיומה. בסוף אוקטובר עוד ביקש דיזנגוף מוועד העזרה בירושלים הלוואת קיום לפועלי הנמל שעדיין חששו לחייהם. דיזנגוף אמנם הבטיח לוועד הירושלמי שיתנה את מתן ההלוואה בהבטחת הפועלים לשוב לעבודתם, 'כדי שהנקודה הזו לא תזנח ולא יתפסוה אחרים',¹¹³ אך להתניה זו לא נלווה סיוע לפועלים במגע עם השלטונות או אחר, וכפי הנראה מטרתה הייתה פרישת אצטלה של אינטרס לאומי לבקשת הסיוע, מפני שנפגעי עבודה לא הוכרו כנפגעים ישירים ולא היו זכאים לסיוע מהבריטים או מוועד העזרה. הסיוע שביקש יועד רק לעשרים משפחות של תל-אביבים שעברו כפועלי נמל, וצורך לבקשות סיוע נוספות לתושבי העיר שנחשבו נפגעים עקיפים: רופא שיניים תל-אביבי שטיפל בערבים ביפו, סוחרים בני העיר שקיפחו פרנסתם, משפחות פועלים, ו'במיוחד פועלי הנמל'.

שאלת היחסים הכלכליים עם הערבים הפלסטינים הושפעה מן האופי השונה של שתי הערים. ריבוי מקומות עבודה ממשלתיים מעורבים בחיפה השפיע על הרצון לשמור על

111 ברנשטיין, *בניית גבולות*, עמ' 132-139.

112 מרכז הקואופרציה נפתח בחיפה ב-1928 מתוך כוונה לקשור קשרים בין שמונת הקואופרטיבים העבריים שפעלו אז בעיר ובין מוסדות מפ"ח.

113 מכתב דיזנגוף לוועד העזרה בירושלים, 28.10.1929, את"א, 4/146/614.

האינטרסים היהודיים במקומות אלה, אבל גם על הצורך המעמדי בשיתוף פעולה בין פועלים יהודים לערבים להשגת מטרות פרופסיונליות. שיתופי פעולה אלה, שמפ"ח תמכה בהם בשנות העשרים, נחלשו או הואטו בעקבות המאורעות, אם כי לא פסקו. גם בשוק הפרטי הכתיב המבנה הייחודי של חיפה מעורבות רבה. המבנה הגאוגרפי חייב צמידות למרכז הכלכלי והתחבורתי בעיר התחתית ולאורך קו הים, וכתוצאה מכך היה מאבק על המשך הנוכחות במרחב המשותף. היפרדות המסחר, במיוחד המסחר הפרטי, החלה מאוחר יותר, בשנות השלושים, עם הגידול היהודי הדמוגרפי והתגברות המתח הלאומי. הביטוי הגאוגרפי לכך היה 'עליית' המסחר היהודי אל הכרמל והיווצרות קו עירוני מבדיל בין מדרגת ההר שעליה נבנתה הדר הכרמל ובין העיר התחתית, הקמת שוק תלפיות המקורה והסגור ב־1940, והקמת מוסדות השלטון, העירייה (1942) ובתי המשפט (1931), לאורך אותו קו (רחוב חסן שוקרי כיום). ב־1929 נדמה היה שתהליכי ההיבדלות רחוקים מן העין. הנמל הבריטי עדיין לא נבנה, ומרכז מסחרי יהודי חדש עתיד היה להיבנות בסמוך אליו, בעיר התחתית (רחוב שרה) ולהיפתח רק ב־1934. למרות זאת המארג הכלכלי המעורב ספג מכה קשה. גברו הנימוקים לשמירת האינטרסים החיוניים הייחודיים ליהודים על פני השמירה על המרקם האנושי המעורב, וההנהגה נזקקה למאמץ הסברתי כדי לשמר את האינטרס היהודי במרחב המעורב. הלך הרוח הציבורי נטה להיפרדות ולהתכנסות וההנהגה נאלצה להשקיע יותר מאמץ הסברתי בגיוסו לפעולה הפוכה מנטייתו הטבעית.

בחינת השינויים קשורה גם בהתחזקות הדמוגרפית והפוליטית של היישוב החדש בעיר ובהרכבו הערתי. המחצית הראשונה של שנות העשרים מאופיינת במאבקים על אופי המעורבות התרבותית, דוגמת מאבק הסתדרות הספרדים להוראת השפה הערבית בחיפה. בעקבות המאורעות עלו קולות במפ"ח שקראו להעמקת הקשר התרבותי עם ערביי העיר כדי למנוע את הישנות האלימות. באוקטובר 1929 נדרש אבא חושי, פעיל מרכזי במפ"ח, לחיזוק העבודה התרבותית ולמתן שיעורי ערב בערבית.¹¹⁴ אולם יוזמות אלה נעלמו בשנות השלושים.

בתל־אביב נתפס שוק העבודה בעיקר כאינטרס פרטי ולא כאינטרס לאומי. הניסיונות של עיריית תל־אביב לסייע לנפגעי החרם הערבי התמקדו במיוחד במצוקה הכלכלית ובניסיון לצמצם את הסעד ואת התרחבות מעגל העוני. האינטרס הלאומי היה חיזוק ההיבדלות. על נמל עברי חלמו כבר מתחילת שנות העשרים. מרכזים מסחריים נפתחו זה כבר בתל־אביב, והמעורבות הכלכלית באה לידי ביטוי בעיקר ביחסי מסחר או בהחזקת מפעלים ביפו הזולה יותר. גם ועד הקהילה המשותף ליהודי יפו לא הניף את דגל הדאגה ליהודי יפו מעבר להקלת המצוקה הזמנית.

כפי שציינתי, בשתי הערים התעוררה תנועה ציבורית למען צריכת תוצרת עברית, אלא שבחיפה נעשה מאמץ ממסדי למזער תופעה זו ולהציגה כתופעת שוליים, ואילו בתל־אביב

השתמשו באירועים לעידוד יזום של צריכה עברית. ועד הקהילה של יפו ותל-אביב פעל אחרת, והשפעתו היתה דלה. אפשר ללמוד על האווירה הציבורית מריבוי הפרסומות שפנו למוצרי צריכה עממיים בסתיו ובתחילת חורף 1930. בית החרושת מוזס את מוסקוביץ, לדוגמה, פנה לקהל לקוחותיו והדגיש שהוא בית החרושת היחיד בארץ לסיגריות עבריות: 'ילקחתם לכם משלכם! / סוף סוף תכירו הפעם ולעולם שאם אין אני לי מי לי? / עכשיו כולם כאחד תעשנו את הסיגריות: / "נדיב, שלום אקסטר" "סטומבול"¹¹⁵.

השפעת המאורעות, החרם והשביתה על הציבור היהודי בשתי הערים הייתה, אם כן, רבה, והובילה לנטייה להסתגרות ולהיבדלות. עוצמת ההשפעה על הציבור הייתה פועל יוצא של מדיניות שונה של ההנהגות בשתי הערים, מדיניות הקשורה לאינטרסים הלאומיים, הכלכליים וגם התדמיתיים השונים. תל-אביב המשיכה בקו הברור של היפרדות והעצמת המשק היהודי. בחיפה הובילה פעולת ההנהגה לצמצום הקריאה להיבדלות, אולם למעשה נקטה קו דואלי כשעורדה היבדלות בתחומים שלא נחשבו אחיזה חיונית, דוגמת מקומות העבודה הממשלתיים או תשתיות התחבורה. בשתי הערים היו, ניכרו ניצנים של תהליכים שיעמיקו ויתרחבו בשנות השלושים.

השפעת המאורעות על המגמה להיבדלות גאוגרפית

גם בחיפה וגם בתל-אביב ניכר ניסיון למנף את המאורעות לחיזוק הבנייה העברית הנבדלת ולהשיג לכך תמיכה כלכלית. בחיפה נעשתה פעולה כפולה: לצד המאמצים להשיב את הפליטים לביתם בנימוקים לאומיים של שמירה על האינטרסים הכלכליים והפוליטיים בעיר המעורבת, פנו ראשי ועד הקהילה אל ההנהלה הציונית בדרישה לסיוע בהיבדלות המגורים. הבקשה להפניית כספי סיוע לבניית שכונות עבריות נומקה כמהלך חיוני, ביטחוני וכלכלי כאחד, שכן ההתפתחות המהירה של העיר גרמה לכך שרבים שידם לא השיגה לשלם שכר דירה או לרכוש בית, הוכרחו להישאר 'בתוך הסמטאות הצרות והאפלות של היישוב הערבי'. אלה היו הראשונים שנפגעו במאורעות, ולכן גם פנו לקופות הסיוע. עוד הוסיפו בוועד שבעוד 'היצירה הכלכלית בשכונות העבריות נפסקה לימים מעטים בלבד, מגרי השכונות הערביות נשללה כל אפשרות של עבודה וקיום'.¹¹⁶ הריבוד הסוציו-אקונומי שאפיין את תהליך ההיבדלות, כלומר העובדה שאלה שנותרו בשכונות המעורבות ובעיר התחתית היו בעלי יכולת כלכלית דלה מכדי לצאת בכוחות עצמם אל המרחבים העבריים הנבדלים, העצימה את הדרישה לסיוע לאומי. כן הדגישו שחיפה היא עיר קולטת עלייה, ורבים מהעולים החדשים שכרו דירות זולות יותר מערבים, ובכך עבר הון יהודי לידיים ערביות. בניית מעונות עולים הוצגה כאינטרס לאומי ולא מקומי, שכן חלק גדול מהעולים שנקלטו בעיר עזבו אותה בהמשך.

115 למשל, הארץ, 25.11.1929.

116 'מי ישלם את נזקי המאורעות, תזכיר ועד הקהילה להנהלה הציונית', דבר, 25.9.1929.

גם בדיוני לשכת העבודה של מפ"ח ניסו לנצל את האירועים לחיזוק תודעת נבדלות. בדו"ח הלשכה ציינו שבין אוקטובר 1929 ליוני 1930 חל גידול בתנופת הבניין בהדר הכרמל: בשכונה נוספו 51 בנינים, 267 חדרים ו־22 חנויות, אולם עדיין יותר משישים אחוז מתושבי חיפה מ'תגוררים בבתים זרים [...] שואפים ומתגעגעים לסביבה עברית ולבתים יהודים'. אלא שגידול הבנייה לא היה שונה מנתוני השנה שקדמה, ולכן אין לשייך אותו למאורעות.¹¹⁷ הבנייה הציבורית בשכונה התרחבה בעקבות האירועים. קרן העזרה מימנה שני בתי מגורים משותפים בקצה המזרחי של השכונה, בכל בניין 24 דירות. המטרה המוצהרת הייתה למנוע שכירות יהודית אצל ערבים, אולם משהושלמה הבנייה התברר ששכר הדירה היה גבוה יחסית ופועלי העיר וענייה לא מצאו שם פתרון. ניסיונות להשתמש באירועים כדי לקדם הקמת שיכונים חדשים נכשלו. היו התארגנויות לנצל את כספי הסיוע הצינוניים להקמת שכונות לפועלים על אדמות גאולה, מזרחית להדר הכרמל, בחליסה ובבת גלים, אולם מרבית הכספים נועדו לסיוע בחישוק חיפה העברית ולא בחיזוק המרכז, ועיקר הבנייה נדחה עד אמצע שנות השלושים. אבל הניסיון להציג את ההיבדלות כצורך לאומי ולגייס לטובתה משאבים לאומיים ייעודיים ראשיתו במשבר 1929. בשנים הבאות גבר תהליך ההיפרדות הגאוגרפי, גם אם לא המוניציפלי: ב־1933 עדיין גרו 47 אחוז מיהודי העיר בשכונות העיר התחתית ואילו ב־1948 הם היו שלושה אחוזים בלבד מיהודי העיר. שכונת ארד אל־יהוד, שנבנתה כשכונה יהודית, הייתה לשכונה מעורבת בעלת מיעוט יהודי כבר בתחילת שנות השלושים, והמרכז הדמוגרפי, התרבותי, הכלכלי והארגוני היהודי עבר להדר הכרמל וסביבותיה.

בתל־אביב נפגעו שכונות הגבול עם יפו ואילו מרכז העיר לא נפגע כלל. יהודי השכונות המעורבות ביפו, דוגמת מנשיה, איבדו את תחושת הביטחון. עם זאת פרנסי העיר השתמשו במאורעות לחיזוק תשתיות בעיר, וביססו את פניותיהם על שני טיעונים: חוסנו של היישוב העברי הסמוך ליפו, ששימשה מוקד להסתה ערבית, והיותה של תל־אביב מקום מפלט לאלפי פליטים מיהודה והשרון ומרכז סיוע לכל הארץ. הם ניסו להשתמש במצוקתם של בני שכונות הגבול דלי האמצעים כטיעון להפנות את כספי השיקום לפרויקטים שיחזקו את העיר עצמה. בפנייה אל הוועד לקימום ההריסות בירושלים, פרשה העירייה את הריחוק של שכונות אלה מלב העיר ואת דרכי התחבורה הקשות כגורם מרכזי לפגיעה ביפו ובשכונות. לכן היא ביקשה מימון לחיזוק גבולות תל־אביב ולשיפור דרכי התחבורה בין העיר לבין שכונות הגבול. בנימוקים הודגש גם הצורך למנוע את ניתוקה של תל־אביב מירושלים בימי חירום. אלא שבתכנית שהוגשה, לבד מחיזוק הדרכים לכיוון יפו וסלילת כבישים לנווה שאנן, שכונת שפירא וחיבור טוב יותר של תל־אביב לדרך יפו־ירושלים, ביקשו לסלול דרכים

117 דיון, 21.7.1930, תיקי לשכת עבודה מפ"ח, אה"ע, IV-1-27-250. נתוני 1929 מראים שבאותה שנה נבנו בשכונה 52 בנינים, 325 חדרים וחנויות, מספר דומה לנתוני שנת 1930.

גם לשכונות הצפון. מאחר שתשתיותיה של תל-אביב לא נפגעו ולא צריך היה 'לקומם את הריסותיה', הודגש תפקידה של העיר כ'מבצר לכל מושבות יהודה' ומרכז מידע ארצי.¹¹⁸ משנענתה העירייה בשלילה, פנתה אל ההנהלה הציונית. בדצמבר ניהל רוקח התכתבות ענפה עם ההנהלה הציונית, ובמיוחד עם פנחס רוטנברג ועם הקולונל קיש, והדגיש את האינטרס הלאומי בחיזוק העיר בסביבה הערבית.¹¹⁹ בהמשך להתכתבות זו הוגשה בקשה מפורטת ומתומחרת היטב לסלילת דרכים, לרכישת קרקעות לצורך עיבוי העיר וליצירת רצף בין השכונות, וכן לרכישת מאה דונם להקמת מרכז תעשייתי חדש בסביבות תחנת הרכבת, שאליו יוכלו לעבור בתי החרושת היהודיים שעדיין פעלו ביפו.¹²⁰ הפירוט הרב הטכני, הדמוגרפי והכלכלי, והאופי המעשי של התכנית, מרמזים שהיא הוגשה בהמשך לבקשת פירוט של ההנהלה הציונית ולכן על היענות עקרונית. אך התכנית לא יצאה אל הפועל. דיזנגוף המשיך בניסיונות לגייס כספים גם ממקורות אחרים, תוך הדגשת 'לקח המאורעות'. הדרכים לחיזוק העיר שהציע לתורמים אפשריים חרגו מתחום תשתיות התחבורה והמגורים. בין היתר הוא הציע לתרום להקמת מבני תרבות שיחזקו את המרכז כעברי. מגמת ההיבדלות הגאוגרפית התחזקה, אם כן, בשתי הערים, ובשתיהן נעשה ניסיון לגייס משאבים לאומיים ייעודיים שגויסו בקשר עם המאורעות, אם כי בשתיהן היה פער בין ההצהרות לבין הנעשה בשטח, פער שהוא עדות לחולשה מבנית, מוסדית וכלכלית שהייתה מובנית בהווה הציונית. בחיפה הדגישו את הנבדלות כבסיס לחיזוק הקהילה העברית, ובתל-אביב חיזקו גם את החשיבות האזורית של העיר כחיונית במרחב הציוני העברי וכמובילת היישוב.

בשנות השלושים נותרו גבולות ההפרדה התרבותית והלאומית מטושטשים בשתי הערים, באזורי שוליים גאוגרפיים, כלכליים ועדתיים. המדיניות הבריטית בערים המעורבות גרסה נקיטת יד קשה ביחס לאלמות,¹²¹ מפני שהיו בעלות פוטנציאל ההתפרצות הגבוה ביותר. לכן, במדיניות היד הקשה תויגו סכסוכים בין יהודים לערבים כאלמות עבריינית של בריונים. עד פרוץ המרד הערבי, באפריל 1936, אופיינו היחסים כשקטים, אולם כבעלי פוטנציאל להתפרצות אלימה. יפו חיזקה את מעמדה כמרכז ללאומיות ערבית, והיחסים הבין-עדתיים הוסיפו להיות מתוחים.

בשתי הערים השפיעה מגמת ההיבדלות גם על היחסים בין מי שגרו במרחבים הנבדלים (תל-אביב ושכונות הכרמל) ליהודים שגרו במרחבי גבול או במרחבים מעורבים. לנקודה זו יש היבטים פורמליים של שאלת אחריותה של עיריית תל-אביב ליהודי יפו. בחיפה התעצם מעמדו וכוחו של הממסד העברי בקרב יהודי העיר ובגופים דוגמת העירייה, שלטון המחוז

118 מכתב עיריית תל-אביב לוועד המרכזי להקמתה הריסות בירושלים, 14.11.1929, את"א, 4/146/614.

119 למשל, מכתב רוקח לרוטנברג, 16.12.1929, את"א, 4/146/614.

120 ראו למשל, מכתב רוקח להנהלה הציונית, 23.12.1929, את"א, 4/146/614.

121 יגאל אייל, האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי על ידי הצבא הבריטי בארץ-ישראל,

1936-1939, תל-אביב 1998, עמ' 39-43.

המנדטורי וועדי השכונות העבריות. הקהילה העברית הממוסדת בחיפה הייתה בתחילת דרכה: חוקת הקהילות המנדטורית פורסמה זמן קצר קודם לכן, ועד 1931 לא נערכו בחירות קהילתיות. תל־אביב הייתה לעירייה עצמאית מלאה רק עם פרסום פקודת העיריות ב־1934. על כך נוסף ההיבט העדתי והמעמדי של היחסים בין היישוב העברי העירוני המאורגן לבין אוכלוסיות השוליים, שנפגעו מן הפרעות ומן החרם יותר מכול. לצד שאלת האחריות הרשמית של הקהילה על היישוב הלא מאורגן קיימת גם שאלת תחושת האחריות של חברי הקהילה בחיפה. שאלת האחריות הרשמית קשורה קשר הדוק עם הבחירה במרחב נפרד או מעורב ומשמעותה לאוכלוסיות השוליים. הבחירה לחזק את הקהילה העברית בתוך העיר חיבה הבניית שייכות קהילתית בקרב האוכלוסייה הוותיקה, שחלקה הגדול היו בני עדות המזרח שחיו בעיר התחתית ובשכונות המעורבות. שייכות זו שיש לה צדדים מעשיים ורגשיים גם יחד, הייתה הבסיס להיווצרותה של קהילה שאין אליה חובת השתייכות, כפי שהיו הקהילות העבריות בערים המעורבות. מטרה זו הכתיבה לא רק את מידת ההשקעה הכלכלית והארגונית בסיוע לנפגעי המאורעות, אלא גם את פעולת ההסברה שליוותה אותה. שונה היה המצב ביפו ותל־אביב, שם היה מצב דואלי של היפרדות עירונית לצד קיומה של קהילה יהודית משותפת. רשמית העירייה לא הייתה חייבת לטפל ביהודי יפו אלא בשכונות הגבול שסופחו לתחומה, ואילו ועד הקהילה שעדיין היה משותף ומחויב ליהודי שתי הערים כבר היה חלש פוליטית. היעדר התייחסות במקורות לפעולת חיוק הקהילה ביפו, לצד ריבוי המקורות העוסקים ברצונה של תל־אביב לחזק עצמה בעקבות המאורעות אף על פי שלא נפגעה מהם באופן יחסי, מעידים על חוסר המחויבות של תל־אביב לאוכלוסיית שוליים זו, הן מן הבחינה המעשית הן מבחינת יצירת קשרי השייכות הקהילתיים.

סיכום

מאורעות תרפ"ט לא הובלטו בתולדות הקהילות העבריות בתל־אביב, ביפו ובחיפה. הקורא בספרים המסכמים את תולדות תל־אביב ימצא התייחסות רבה למאורעות מאי 1921, אבל ההתפתחות העירונית בשלהי שנות העשרים מתייחסת במיוחד למשבר הכלכלי של 1927, ועד לתחילת ההתאוששות בשנים 1931–1932, וכמעט ולא מתייחסת למאורעות 1929.¹²² תל־אביב, שלא סבלה פגיעות רבות בנפש וברכוש, לא צרבה את אירועי אותה קיץ בזיכרון התפתחותה, אם כי רישומיו של נחום גוטמן מעידים על אובדן הפסטורליה הרומנטית שלו ביחס לקסמה המזרחי של יפו.¹²³ הפגיעה בקהילת יהודי יפו תועדה אך מעט ברשומותיה של תל־אביב, אף שמבחינה מינהלית דובר בוועד קהילה אחד, אך במועצת עיר נפרדת.

122 למשל, אלתר דרויאנוב, ספר תל־אביב, תרצ"ו, המתייחס לשנים 1927–1931 כאל תקופה אחת וכמעט אינו מזכיר את קיץ 1929.

123 נחום גוטמן, מאורעות א"י: טלגרמות וידיעות בציורים, תל־אביב תרפ"ט. האלבוט התפרסם בספטמבר 1929 ואני מודה לשולה וידריך שהסבה את תשומת לבי אליו.

בחיפה המעורבת היה רישומם של המאורעות ניכר יותר, אך גם כאן נצרכה יותר בזיכרון העירוני תקופת ההבשלה של תודעת ההיבדלות, ימי המרד הערבי.

קיץ 1929 היה מבחינות רבות נקודת מפנה משמעותית בהתפתחות העירוניות העברית על הגמיה השונים. בתהליך היבדלות הקהילות העירוניות מייצגות חיפה ותל-אביב דגמים שונים, מובהקים לכאורה: היבדלות במרחב מוניציפלי מעורב לעומת היבדלות מוניציפלית מלאה. יהודים המשיכו לגור ביפו עד הקמת המדינה, אולם כוחם כקהילה עברית מאורגנת, והמונח 'עברית' חשוב כאן כי מדובר בקהילה לאומית מאורגנת על פי חוקת הקהילות, הלך והצטמצם. בחיפה דנו באפשרות להיפרדות אורבנית מלאה של הכרמל העברי כמעט עד הקמת המדינה. בשתי הערים נתנו המאורעות דחיפה להגירה פנימית למרחבים העבריים. בחיפה תפתח המגמה עד כדי עזיבה כמעט מוחלטת של יהודים את העיר התחתית בימי המרד הערבי. בתל-אביב לא עודדו את מגמת ההגירה מיפו. חיזוק מגמת ההיבדלות התבטאה ברצון לחזק את התשתיות של תל-אביב ולא בהיבדלות אוכלוסייה.

עיריית תל-אביב ביקשה לחזק את עצמאותה. לכן חשוב היה להדגיש מצד אחד את כישלונה של עיריית יפו להגן על תושביה היהודיים ומצד אחר – את חשיבות חוסנה העצמאי של תל-אביב לעצמה ולמרחב כולו. עם זאת היה צורך לשמור על מסר המחויבות לחיים משותפים בארץ. לכן הדגישה עיריית תל-אביב לפני הבריטים את מחויבותה לשמור על הסוחרים הערבים בתחומה, וזה היה הבסיס לניסיון למתן את הקריאות לשימוש בתוצרת עצמית ולא לעודד קריאות להחרמת התוצרת הערבית. אולי לכן הגבילו גם את הניסיונות להשפיע על חייהם של יהודי יפו ושמרו על יחסי עבודה תקינים בין ראשי שתי הערים.

בחיפה פעלה ההנהגה הקהילתית בתוך המסגרת העירונית המעורבת. תקציבי הממשלה הבריטית ותכניות הפיתוח ניתנו באמצעות העירייה ולכן השמירה על הקהילה היהודית ועל פעולת נציגייה במועצת העירייה הייתה חשובה ביותר. ב-1929 היו יהודי חיפה מיעוט דמוגרפי בעיר ובאופן כללי שמרו על יחסים טובים עם העירייה שראשה, חסן שוקרי, נבחר בתמיכתם. הצורך לשמור על מסגרת זו הכתיב את התנהלות הנהגת הקהילה בעתות המשבר. מנקודת המבט הלאומית-ממסדית הובילו מאורעות תרפ"ט בהיבט העירוני למסקנה ברורה: לחזק את תל-אביב העברית, ולחזק את היישוב העברי הנבדל בחיפה. בנובמבר 1929 הציג בן-גוריון לפני חברי מרכז מפא"י לעתיד לבוא תכנית פוליטית שראתה את היחסים בין שני העמים כיחסי שלום המבוססים על הפרדה גמורה בין החברה הערבית ליהודית, מתוך זכויות אדנות מוחלטות ובלעדיות על הארץ לעם היהודי כקיבוץ לאומי. ההיפרדות צריכה להיות מלווה בחיזוק ההיכרות עם הערבים הפלסטינים והקשרים עמם, כדי להקהות את עוקצו של המתח הפוליטי.¹²⁴ משמעות מדיניות זו לערים המעורבות הייתה מורכבת. הפעם היחידה שההנהגה הציונית דנה בשאלה זו הייתה בקיץ 1924, כשהתברר

שהעיריות היו המוסד הנבחר היחיד של תושבי הארץ.¹²⁵ החלטות הכינוס קבעו שחיוזק הכוח היהודי בעיריות מעורבות הוא חיוני, ונקבעה כפירותם של הנציגים היהודיים בעיריות לוועדי הקהילות. אולם לדיונים אלה לא היה המשך, ולמעשה לא נדרשו להם עד לקיץ 1929. מה שהכריע בשאלת הקיום המשותף או ההפרדות היו אינטרסים חיוניים לאומיים ומקומיים־כלכליים כאחד, כפי שתואר בחיפה. במסגרת זו של החלטות ואינטרסים התנהלו חיי היום־יום. בחיפה זימנו חיי היום־יום נקודות מגע רבות בין יהודים לערבים במקומות העבודה המעורבים, בשווקים, במקומות הבילוי. מציאות זו הייתה נכונה כל שנות השלטון המנדטורי, אולם חלו בה שינויים רבים. חזונם של הבריטים שמציאות משותפת תבנה חברה מעורבת לא התממש. בפועל נבנתה חברה דואלית המקיימת קשרים בעלי עוצמות משתנות במרחב העירוני. הזרעים שנזרעו ב־1929 הבשילו ב־1938, כשבעקבות הפעילות סביב שאלת החלוקה ופעילותה של 'ועדת חיפה',¹²⁶ קרא בן־גוריון לייחד את חיפה, בגלל חשיבותה לבריטים בהווה וכמרכז חשוב למדינה היהודית העתידית.¹²⁷

היפרדות תל־אביב מיפו אינה קשורה במאורעות, אולם היא משקפת שתי מגמות שהתחזקו מאוד אחריהן: חיוזק התדמית העברית והנחיצות הלאומית בעיר עברית חזקה לצד היחלשותה של קהילת יהודי יפו, שאף על פי שגדלה דמוגרפית נחלשה ארגונית. חולשתו של ועד הקהילה המשותף לצד הדגשת הנחיצות הלאומית של המרחב העברי, הותירו את תושבי יפו והשכונות המעורבות בצל האירועים ובמידה רבה הם שילמו את מחיר הזהות העברית התל־אביבית. אזורי שוליים גאוגרפים ואנושיים אלה נותרו מעורבים ומטושטשים גם בשנים הבאות, אתגרו את שיח ההיפרדות הלאומי ועוררו אותו בו זמנית.

125 המועצה הארצית העברית לענייני העיריות, דין וחשבון מפורט, ירושלים תרפ"ד.

126 ועדת חיפה הוקמה על ידי הסוכנות היהודית בנובמבר 1937, כחלק מכמה ועדות שנועדו לבחון נושאים הקשורים ביישום עקרון החלוקה. המטרה המרכזית של הוועדה הייתה להבטיח שחיפה תיכלל במדינה היהודית, ללא הגבלת ריבונות.

127 תמיר גורן, 'הצעות ותכניות לעיבוי ההתיישבות היהודית בחיפה בתקופת המנדט', אופקים בגיאוגרפיה, חוב' 54, 2002, עמ' 12.

